

ΜΑΡΚΟΣ Ο ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ

ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟΝ

ΥΠΟ

Κ. Γ. ΜΑΜΩΝΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ μορφή τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, τὴν μελέτην τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τῆς ὁποίας ἀντικείμενον ἔχει ἡ παρούσα διατριβή, βεβαίως εἶναι ἀρκούντως γνωστή. Πολλὰ ἐγράφησαν περὶ τοῦ Μ. Ε. κατὰ καιρούς, ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ ξένων μελετητῶν, πάντοτε ὑπὸ διάφορον πνεῦμα, πολλὰ δὲ ἡμφεσβητήθησαν περὶ τῆς θέσεως, ἣν οὗτος κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ τελευταίου αἰῶνος τοῦ Βυζαντίου, πολλὰ δὲ καὶ ἐλέχθησαν κατ' αὐτοῦ. Αἱ ἀμφισβητήσεις καὶ αἱ διχογνωμίαι αὗται ἤρχισαν ἀπὸ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν ἀμέσως μεταγενεστέρων καὶ ἐγένοντο ἀντικείμενον πολλῶν νεωτέρων μελετῶν. Οἱ μὲν εὖρισκον ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ τὸν ἐνθερμον ἀγωνιστὴν καὶ ὑποστηρικτὴν τῶν πατρῶν δογμάτων τῆς ὀρθοδοξίας, οἱ δὲ τὸν ἀδιάλλακτον καὶ ἐμπορούμενον ὑπὸ στενῶν καλογηρικῶν ἀντιλήψεων ἱεράρχην. Σήμερον εἶναι γνωστή ἡ θέσις ἣν ὁ Μ. Ε. κατέχει ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐλληρικῇ συνειδήσει. Θεωρεῖται ὡς μία τῶν πλέον ἐξεχουσῶν ἀγωνιστικῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἐγέννησε τὸ Βυζάντιον, καὶ ὡς τοιαύτη ἐξήρθη ὑπὸ τῶν πολλαπλῶν μελετητῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ πάντες οἱ παλαιότεροι ἐρευνῆται ἔβλεπον αὐτὸν μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, ἐν ᾗ οὗτος διέλαμψεν, ἤρχοῦντο δὲ εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ δράσεως αὐτοῦ. Ἡ διεξοδικὴ ὁμως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀμέσων πηγῶν ἐρευνα τῶν κατὰ τὸν βίον καὶ τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ, παρέμενεν ἔργον δυσχερές. Ἐπὶ αἰῶνας τὰ ἔργα τοῦ Μ. Ε. ἐκρύπτοντο ἀνέκδοτα ὑπὸ τὸν κοινότοπον τῶν διαφόρων βιβλιοθηκῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ περὶ τὸν βίον αὐτοῦ ἐπλάττοντο μυθεύματα καὶ ἀνακρίβειαι. Ἐσχάτως ὁμως ἡ ἐπισταμένη ἐρευνα τῶν ἐρευνητῶν ἔφερεν εἰς φῶς πλεῖστα ἀνέκδοτα ἔργα, καὶ οὕτω ἡ περὶ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ μελέτη κατέστη ὅπως οὐδέποτε προσιτωτέρα.

Ἡ παρούσα διατριβὴ σκοπὸν ἔχει νὰ ἐρευνήσῃ τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ τοσοῦτον στερεῶς ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἀγωνισθέντος ἀνδρός, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀμέσων πηγῶν, ἥτοι αὐτοῦ τούτου τοῦ ἔργου του καὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγχρόνων του. Δὲν ἐπεμείναμεν εἰς τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐν Φεοράᾳ καὶ Φλωρεντίᾳ πολιτείας τοῦ Μάρκου, διότι ταύτην κατέστησε προσηκόν ἡ ἱστορία τοῦ Συροπούλου, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἠντλησαν πάντες οἱ μεταγε-

νέστεροι μελετηταί. Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον, ὅπως διαλάβω-
μεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, τῆς τῶν Παλαιολο-
γείων χρόνων, καὶ ἰδίως περὶ τῶν διαφόρων ρευμάτων, πολιτικῶν καὶ πνευ-
ματικῶν, ἅτινα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εὐρέθησαν ἀντιμαχόμενα καὶ
ἅτινα ἐπέβαλον τὴν σφραγίδα των ἐπὶ τὴν πνευματικὴν ἐν γένει κίνησιν
τῶν ὑσιάτων αἰώνων τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ στροφή,
αἱ ἡσυχαστικαὶ ἔριδες, καὶ τὸ ἕνεκα πολιτικῆς σκοπιμότητος προβαλλόμενον
ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, πάντα ταῦτα ὑπῆρξαν ρεύματα περὶ
τὰ ὁποῖα ἐκινήθη τὸ πνευματικὸν Βυζάντιον τῶν τελευταίων Παλαιολο-
γείων χρόνων. Τῶν ρευμάτων αὐτῶν ἐπροσπαθήσαμεν νὰ συλλάβωμεν τὸν
ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς πνευματικῆς προσωπικότητος τοῦ Μάρκου, διότι διὰ τὴν
ἐνιαίαν κατανόησιν μᾶς ὁποιασδήποτε πνευματικῆς μορφῆς, εἶναι ἀναγ-
καῖον πάντοτε νὰ δίδεται σαφὲς εἰκὼν τῶν ἐπικρατούντων ρευμάτων καὶ
ιδεῶν, περὶ τὰ ὁποῖα αὕτη ἐκινήθη; ἀντέδρασε καὶ ἠγωνίσθη.

Καὶ ἐπροχωρήσαμεν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν γέννησιν, καταγω-
γὴν, παιδείαν, σχέσεις κ.λ.π. καὶ εἶτα εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου του, εἰς
τὰ κατὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τούτου, τὰς ἱστορικὰς ἐξ αὐτοῦ μαρ-
τυρίας, τὴν μορφολογικὴν αὐτοῦ ὕφην, ὡς καὶ τὸν ἰδεολογικὸν κόσμον τοῦ
συγγραφέως. Ἐκ τοῦ ἔργου του ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν πάντα τὰ ἐκδεδομένα
ἔργα αὐτοῦ, ὅσα ἦτο δυνατόν νὰ μελετηθοῦν ἐκ τῶν νῦν πολλῶν ἤδη σπα-
νωτάτων καὶ δυσσευρέτων ἐκδόσεων κειμένων, τὸ πλεῖστον ἐγκατεσπαρμέ-
νων εἰς διάφορα ἑλληνικά καὶ ξένα περιοδικά.

Ὑποχρέωσιν ἐπιβεβλημένην θεωροῦμεν ὅπως καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως
ταύτης θερμῶς εὐχαριστήσωμεν τὸν σεβαστὸν καθηγητὴν τῆς Βυζαντινῆς
Φιλολογίας κ. Νικόλαον Β. Τωμαδάκη καὶ διὰ τὴν ὑπόδειξιν τοῦ θέματος,
καὶ διὰ πᾶσαν τὴν λοιπὴν αὐτοῦ ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν συμπαράστασιν.

Ὑποχρέωσιν ἐπίσης θεωροῦμεν, ὅπως εὐχαριστήσωμεν ἐκ βάθους
καὶ πάντας τοὺς λοιποὺς καθηγητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπι-
στημίου Ἀθηνῶν, οἵτινες μᾶς ἐνέπνευσαν τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἔρευναν
καὶ τὴν ἐπιστήμην.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΩΝ

1. A. D.=Acta et diplomata graeca medii aevi. Fr. Miklosich-Jos. Müller
τόμοι 4 Vindobonae 1860-1865
2. Ἀν.=«Ἀνάπλασις» (περιοδ.) Ἀθῆναι Α' τόμος 1888.
3. Bess.=«Bessarion» (περιοδ.) Ρώμη τόμ. 1-39, 1896-1923.
4. B.Z.=«Byzantinische Zeitschrift» (περιοδ.) Leipzig-Berlin Α' τόμ. 1892.
5. Δ. I. E. E.=«Δελτίον ἱστορικῆς, ἐθνολογικῆς ἐταιρείας Ἑλλάδος» (περιοδ.) Ἀθῆναι
τόμοι 1-9 1883-1926. Νέα σειρά Τόμ. Α' 1928-1929.
6. E. A.=«Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια» (περιοδ.) Κωνσταντινούπολις 1880-1923
τόμοι 43.

7. E. E. B. Σ.=«Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» (περιοδ.) Ἀθῆναι Α' τόμ. 1924.
8. E. O.=«Echos d' Orient» (περιοδ.) Paris-Bucarest τόμοι 1-39, 1897-1942.
9. E. Φ. Σ. Π.=«Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ» (περιοδ.) Ἀθῆναι Αὐτὸς τόμος 1896
10. I.B.=Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη Πιερρούπολις Τόμοι Α-Ε 1891-1915.
11. Μ. Σ.=«Μέγας Συναξαριστής» Συναγωγή βίων τόμοι 13 Ἀθῆναι 1889-1896
12. Ν. Ε.=«Νέος Ἑλληνομνήμων» (περιοδ.) Ἀθῆναι τόμοι 1-21, 1904-1917, 1921-1927.
13. Ν. Σ.=«Νέα Σιών» (περιοδ.) Ἱεροσόλυμα Α' τόμος 1904.
14. Ρ. G.=Migne Patrologiae cursus completus τόμοι 161 (1857-1866)
15. Ρ. O.=Patrologia orientalis-R. Graffin-F. Nau- Paris.
16. Π. Φ. Σ. Κ.=Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς Σύλλογος Κων)λις-Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη. Παραρτήματα ΙΕ-ΙΗ' τόμων 1884-1888.
17. Π. Π.=Σπ. Λάμπρου Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά Α.-Δ. Ἀθῆναι 1912-1923. 1926-1930.
18. R. E. G.=«Revue des études grecques» (Περιοδ.) Παρίσιοι Τόμοι 1-45 1888-1932
19. R. O. Ch.=«Revue de l' Orient Chrétien» (περιοδ.) Παρίσιοι Τόμοι Α. 1896 (3 séries)
20. S. B. (N) = «Studi Bizantini e Neoellenici» (περιοδ.) Ρώμη τόμοι 1-8, 1925-1953.
21. Σχολ.= Γ. Σχολαρίου. "Απαντα τὰ εὕρισκόμενα Oeuvres complètes de Georges Scholarios publiées pour la première fois par Louis Petit- X A. Sidérides - M. Jugie. Paris 1928-1936 Τόμοι 8.
22. Συρ. = Συροπούλου Vera historia Unionis non verae inter Graecos et Latinos, sive concilii Florentini exactissima narratio, graece scripta per Sylvestrum Sgropulum ἔκδεδ. Rob. Creyghton Hagae 1660.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Οἱ Παλαιολόγιοι χρόνοι — ἡ ἀνθρωπιστικὴ κίνησις.

Ἡ ἱστορικὴ περίοδος, ἥτις ἀπλοῦται ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου ἐν ἔτει 1261 ἀνακτῆσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου, εἶναι ἡ περίοδος τῶν μεγάλων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περισπασμῶν, ὡς καὶ τῶν μεγάλων ἀναστατώσεων, πολιτικῶν καὶ πνευματικῶν, αἵτινες τοσοῦτον ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ὑστάτων αἰώνων ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας⁽¹⁾. Ὑστερον ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους

1. Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων αὐτῶν ἰδ. A. A. Vasilief : Histoire de l'empire byzantin traduit de russe par P. Brodin - A. Bourguina Paris 1932 II tom.—II. Καλλιγᾶ : Μελέται Βυζ. ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως 1204-1453, Ἀθῆναι 1894.—Ch. Diehl: Histoire de l'empire byzantin, Paris 1934.—C. Chapman : Michel Paléologue restaurateur de l' empire byzantin, Paris 1926.

Διον. Ζακυνθοῦ : Βυζάντιον κράτος καὶ κοινωνία ἱστορ. ἐπισκόπησης. Ἀθῆναι 1951.

τῆς Φραγκικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς διασπάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα περίοδος ἀκμῆς, ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη καὶ ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ Βυζαντίου. Πρὸς στιγμὴν ἡ αὐτοκρατορία ἐφάνη ἀποκατασταθεῖσα. Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη ὅτι θὰ ἐπανεκτά ὅλην τὴν παλαιὰν αὐτῆς αἰγλήν. Ἡ ἀναλαμπὴ ὅμως αὕτῃ ἐμελλε νὰ εἶναι ἡ τελευταία καὶ δὲν ἤτο δυνατόν νὰ σταματήσῃ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἀμέσως ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαὴλ καὶ ῥαγδαίως βαίνουσιν πτώσιν. Οἱ ἐπακολουθήσαντες χρόνοι εἶναι χρόνοι τελείας καταπτώσεως. Τὸ κράτος εὐρίσκετο ἐξηντλημένον οἰκονομικῶς καὶ στρατιωτικῶς, καὶ δὲν ἤδύνατο νὰ ἐπανακτῇ τὴν παλαιὰν ἰσχύν του, ἐνῶ ἄλλα κράτη ἤρχοντο διαμορφούμενα εἰς δυνάμεις καὶ ἐπαπειλοῦντα τὴν ἀκεραιότητά του. Τὸ Βυζάντιον, κατὰ τοὺς Παλαιολογεῖους χρόνους, ἐμφανίζεται ὡς μία φθίνουσα δύναμις, πρὸς τελείαν διάλυσιν τῆς ὁποίας ἀποβλέπουν αἱ νέαι διαμορφούμεναι δυνάμεις. Ἐν μέσῳ δὲ τοσούτων πανταχόθεν προβαλλομένων κινδύνων, τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν ὑστέτην πάλιν τοῦ πρὸς ἐπιβίωσίν του εὐρίσκεται διεσπασμένον. Πόλεμοι ἐσωτερικοί, ἐπαναστάσεις, δυναστικαὶ διαφοραὶ, ἔριδες θρησκευτικαί, κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἀνταγωνισμοί, παντὸς εἴδους διαμάχαι εὐρίσκουν ἀφορμὰς νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ νὰ ἐγείρουν προβλήματα ἀντιμαχόμενα. Αἱ πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς παρατεινομένης ἀγωνίας τῆς, εὐρέθησαν ἀλληλοσυγκρουόμεναι. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ', τὸ Βυζάντιον παύει πλέον νὰ εἶναι τὸ κέντρον τοῦ παγκοσμίου πολιτικοῦ ἐνδιαφέροντος, καὶ προχωρεῖ μὲ βῆμα ἀργόν, ἀλλὰ σταθερόν, πρὸς τὴν τελείαν κατάρρευσιν καὶ τὸν πολιτικὸν αὐτοῦ θάνατον.

Ἄν ὅμως ἡ περίοδος τῶν Παλαιολόγων δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ πολιτικῶς ὡς ἡ μακρά, ἀγωνιώδης περίοδος, ἥτις προϋλεῖνε τὸ ἔδαφος πρὸς τὴν τελικὴν θλιβεράν πτώσιν, πολιτιστικῶς εἶναι ἡ τελευταία λαμπρὰ περίοδος πνευματικῆς ἀνθήσεως. Ἡ τελευταία αὕτῃ πνευματικὴ ἀνθesis συνέπεσεν ἀκριβῶς πρὸς τὴν περίοδον, καθ' ἣν διαρκῶς ἠνοίγοντο νέα ῥήγματα εἰς τὸ κράτος καὶ ἐπεσσεύοντο εἰς αὐτὸ νέα ἐρείπια. Εἶναι ὄντως θαυμαστὴ αὕτῃ ἡ δύναμις τῆς φύλης, ἥτις καὶ ἐν μέσῳ ἐρειπίων δὲν παύει νὰ δημιουργῇ. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῶν Παλαιολογεῖων χρόνων συνεκέντρωσε πάσας τὰς δυνάμεις του διὰ μίαν τελευταίαν πολιτιστικὴν ἀναγεννητικὴν λάμψιν. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἀποβαίνει διὰ ὑστέτην φορὰν κέντρον πνευματικῶν ἀξιόλογον, πρὸς τὸ ὅποιον προσέρχονται ἐκ τῶν πλέον ἀπομακρυσμένων μερῶν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Δύσεως οἱ νέοι, διὰ νὰ μυηθοῦν εἰς τὰ νόματα τῆς ἑλλή-

Raymond François : Les derniers jours d' un empire, Paris 1870.

Γεωργίου Θ. Ζώρα : Αἱ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἑλῶσιν διαμορφωθείσαι ἰδεολογικαὶ καὶ πολιτικαὶ κατευθύνσεις. Ἀθήναι 1953.—*D. A. Zakythinos* : Le despotat grec de Morée tome second, Athènes 1953 σ. σ. 310-376.

νικῆς παιδείας. Πλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δημιουργοῦνται καὶ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα ἀξιόλογα, εἰς τὰ ὅποια ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη καλλιεργοῦνται μετὰ ζήλου. Ἡ φιλοσοφία, ἡ φιλολογία, ἡ θεολογία καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ποίησις, λογία καὶ δημώδης, ἔχουν νὰ παρουσιάσουν παραγωγὴν μηδὲν ὥστε-ροῦσαν τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς προγενεστέρων βυζαντινῶν περιόδων πολιτικῆς ἀνθήσεως. Καὶ ἡ τέχνη κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς μακρᾶς καὶ ἀγωνιώδους ἐκπνοῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἀξιόλογα προΐοντα τῆς. Δημιουργοῦνται σχολαὶ καὶ τεχνοτροπίαί, τῶν ὁποίων ἐλάχιστα δείγματα σφίζονται εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Καχριέ-τζαμί, τοῦ Ἐθω, τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου (¹). Τὸ κατ' ἐξοχὴν ὅμως χαρακτηρίζον τὴν πνευματικὴν παραγωγὴν τῶν Παλαιολογείων χρόνων εἶναι ἡ στρόφη πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ πρότυπα, καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προτύπων αὐτῶν ἀναγεννητικὴ προσπάθεια. Τὸ βυζαντινὸν πνεῦμα οἰκειοῦται πρὸς τὸ ἀρχαῖον καὶ προσπαθεῖ δι' αὐτοῦ νὰ ἀναζωογονηθῇ. Ὁ πνευματικὸς Ἑλληνισμὸς τῶν Παλαιολογείων χρόνων λαμβάνει συνείδησιν τῆς ἐνδόξου προγονικῆς του κληρονομίας, αἰσθάνεται ὅλην τὴν βαρύτητα καὶ τὴν εὐθύνην τῆς κληρονομίας αὐτῆς καὶ ζητεῖ δι' αὐτῆς νὰ ἀνασυντάξῃ τὰς δυνάμεις του. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια πρὸς ἀναβίωσιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ στρόφη πρὸς τὰ ἀνθρωπιστικὰ ιδεώδη, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν τελευταίαν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Βυζαντίου, ἦτο μία πνευματικὴ δραστηριότης, τῆς ὁποίας τὰ σπέρματα ἐφθασαν ζῶντα ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν οὐ μόνον τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ Ἀνατολικοῦ κόσμου. Ἐξ ἄλλου ἡ στρόφη πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, ἐνθυμίζει πολὺ τὴν ὑπὸ διάφορον βεβαίως πνεῦμα ἀνθρωπιστικὴν κίνησιν τὴν παρατηρηθεῖσαν κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Δύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ τελευταῖοι λόγιοι τοῦ Βυζαντίου, καταφυγόντες μετὰ τὴν ἄλωσιν, μετελαμπάδευσαν τὸν πρὸς τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα ζῆλόν των. Ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ τῶν Παλαιολογείων χρόνων ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ ἐπιστήμη, καὶ δὴ ἡ ἀστρονομία, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἱατρικὴ, εὐρίσκουν ἀξίους διὰ νὰ τὰς ἐκπροσωπήσουν. Δημιουργοῦνται κέντρα ἐπιστημονικῆς καλλιεργείας, ὅπως ἡ Τραπεζοῦς, ἥτις ἀπέβη κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς τὸ κέντρον τῆς μαθηματικῆς καὶ ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀναζωπύρωσις ἀφ' ἑτέρου τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν σπουδῶν φέρει νέαν ἀνθήσιν τῆς φιλολογίας, καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ἐρμηνευτικῆς, καὶ σχολιαστικῆς ὑπομνηματογραφίας ἀρχαίων κειμένων. Οἱ φιλόλογοι δημιουργοὶ νέαν φιλολογικὴν παράδοσιν. Ἀπομακρυνόμενοι ἀπὸ τὴν συντηρητικὴν παράδοσιν τῶν προγενεστέρων φιλόλογων, κινοῦνται ἐλευθερώτερον εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀρχαίας φιλολογίας. Ἀναμειγνύουν ἰδίας ιδέας εἰς τὰς ἐρμηνείας, δημιουργοῦν

1. La renovation artistique sous les Paléologues et le mouvement des idées, Louis Bréhier : ἐν Mélanges Charles Diehl tom 2, Paris. 1930.

νέους μετρικούς τύπους. Οἱ ἱστοριογράφοι, ἀφ' ἑτέρου, περιγράφοντες τοὺς τελευταίους τραγικούς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας, ἔχουν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ἀρχαῖα πρότυπα. Ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης γίνονται τὰ προσφιλέστατα πρότυπα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπανερχονται οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας, ὁ Κριτόβουλος καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης. Ἀλλὰ καὶ οἱ θεολογοῦντες τῶν χρόνων αὐτῶν ἀποβλέπουν πρὸς τὰς ἀρχαίας πηγὰς καὶ δὲν ἀπαξιοῦν πρὸς διαπραγματέυσιν δογματικῶν θεολογικῶν θεμάτων, νὰ φέρουν πρὸς ἐπίρρωςιν τῶν γνωμῶν των καὶ ἐξ ἀρχαίων πηγῶν ἀπανθίσματα. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία καὶ ἡ ἀρχαία ῥητορική παρέχουν πολλάκις εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα θὰ χρησιμοποίησιν κατὰ τοὺς δογματικούς των ἀγῶνας. Αἱ ἐπὶ τοῦ δογματικοῦ πεδίου συζητήσεις, οἱ προκληθεῖσαι ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀναφανείσων θρησκευτικῶν ἐρίδων καὶ ὑπὸ τοῦ περιμαχῆτου ζητήματος τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑκκλησιῶν, ἔδωκαν μεγάλην ὥθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας, τόσον ὥστε ἡ περίοδος τῶν Παλαιολογείων χρόνων νὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν θεολογικὴ περίοδος τοῦ Βυζαντίου.

Ἀλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ κίνησις τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀξιόλογος, περιστρέφεται δὲ εἰς τὰς περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη φιλοσοφικὰς διενέξεις. Βεβαίως αἱ διενέξεις αὗται μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν ἀριστοτελισμοῦ καὶ πλατωνισμοῦ δὲν ὑπῆρξαν γέννημα τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνεζωπυρώθησαν, ὕστερον ἀπὸ τὰς ἀλλεπαλλήλους θρησκευτικὰς ἐρίδας, καὶ δὴ τὰς ἡσυχαστικάς.

Ὅλαι αὗται αἱ διενέξεις καὶ οἱ ἀνταγωνισμοί, θεολογικοὶ καὶ φιλοσοφικοί, οἵτινες ἀπερρόφησαν τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα τῶν τελευταίων ἰδίως χρόνων τῶν Παλαιολόγων, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὑπῆρξαν γεννήματα τῆς διαρκοῦς προελάσεως τοῦ κατακτητοῦ. Ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς τῶν ὑστάτων χρόνων, ἡσθάνθη ἐπικείμενον τὸν κίνδυνον καὶ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐκ τῆς Δύσεως. Διὰ τοῦτο ἀντέταξε τὰς πνευματικὰς του δυνάμεις πρὸς ἀποσόβησιν του καὶ πρὸς διατήρησιν τῆς ἀκεραιότητός του. Αἱ πνευματικαὶ του δυνάμεις εὐρέθησαν ἀντιμαχόμεναι, ἀκριβῶς κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς ἀγωνίας του. Ὡς τότε, κατὰ τὰς κρίσεις αὐτῆς στιγμῆς του, ἄλλοτε ἐστράφη πρὸς τὴν Δύσιν, ἄλλοτε πρὸς τὴν διὰ τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου ἀναβίωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἄλλοτε μόνον πρὸς τὴν πάτριον καὶ ἀπαραχάρακτον θρησκείαν του. Ὁλόκληρος ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν διάφορον θέσιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ ἔθνους ὡς πρὸς τὸ μέγα πρόβλημα τοῦ ὁλοῦν προελαύνοντος ἐχθροῦ.

2. Ἑσυχαστικὸν κίνημα—Ἀνατολὴ καὶ Δύσις— ἡ ἑνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκευτικῶν καὶ θεολογικῶν ἐρίδων τῶν Παλαιολογείων χρόνων, τὸ ἑσυχαστικὸν κίνημα (¹) δὲν παρουσιάζεται ὡς μία συνήθης θρησκευτικὴ ἔρις, ὡς μία αἵρεσις ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἐτάραξαν τὸ Βυζάντιον καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ὑπερχιλιετοῦς ζωῆς του. Ἐξεπήδησαν, βεβαίως, αἱ ἔριδες αὗται τὸν 14ον αἰῶνα ἐκ τοῦ μεγαλυτέρου μοναστικοῦ κέντρου τοῦ Ἀθῶ, ὡς μία ἀντίδρασις τῶν ἐν αὐτῷ μοναχῶν καὶ τῶν περὶ τοῦ Θαβωρίου φωτὸς δοξασιῶν των κατὰ τῶν δριμυτάτων ἐπιθέσεων τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ Βαρλαάμ. Τόσον ὅμως ὑπὸ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Βαρλαάμ, ὅσον καὶ ὑπὸ τὴν σθεναρὰν καὶ νικηφόρον ἀντίδρασιν τοῦ ἀθωϊτικοῦ μοναχισμοῦ, διαβλέπει τις αἰτία βαθυτέρας ἔχοντα τὰς ρίζας των. Ἡ ἐπίθεσις τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἡ ἀντίδρασις τῶν ἑσυχαστῶν δὲν ἦσαν μία συνήθης σύγκρουσις θεωριῶν δογματικοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου. Ἀπετέλουν σύγκρουσιν δύο μεγάλων ρευμάτων, δύο κόσμων, οἱ ὁποῖοι ἀνέκαθεν ἦσαν διαμορφωμένοι καὶ οἱ ὁποῖοι ἐμελλον ἀργότερον δριμύτερον νὰ συγκρουσθῶν. Ὁ Βαρλαάμ δὲν ἐπετέθη ἀπλῶς κατὰ τῶν δοξασιῶν τῶν μοναχῶν τοῦ Ἀθῶ, ἀλλὰ κατὰ τῆς ἀκραίφνους συλλήψεως τῆς πατρίου θρησκείας, ἣν οὗτοι ἐξεπροσώπων. Ἀπὸ τὴν Δύσιν ὀρμηθεὶς, «τοῖς Λατίνων ἤθεσι καὶ νόμοις ἐντραφεὶς» (²), γνώστης βαθὺς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, ἦλθεν εἰς τὴν Ἀνατολήν, διὰ νὰ ἀναμείξῃ τὴν περὶ γνώσεως θεωρίαν του μετὰ τῆς ὑπερλογικῆς συλλήψεως τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀπὸ τὴν Δύσιν ἐξεκίνησε καὶ εἰς αὐτὴν πάλιν ἐπέστρεψεν, ὕστερόν ἀπὸ τὴν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν θρίαμβον τοῦ ἀναλαβόντος τὴν ὑπεράσπισίν της Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τὸ ἑσυχαστικὸν κίνημα ἦτο μία ἀντίδρασις τοῦ μυστικοῦ, ὑπερλογικοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας κατὰ πάσης συλλογιστικῆς καὶ γνωσιολογικῆς περὶ τὴν θρησκείαν θεωρίας. Ἡ νίκη τῶν ἑσυχαστῶν δὲν ἦτο μία συνήθης νίκη συντηρητικῶν καλογήρων κατὰ ξένων πρὸς τὴν κρατούμενην παράδοσιν δοξασιῶν. Ἦτο ἡ νίκη τοῦ ἀλόγου καὶ υπεραισθητοῦ νοήματος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ὑπέρκειται πάσης γνώσεως καὶ παντὸς συλλογισμοῦ, νοήματος ἐκπροσωπούμενου παρὰ τῆς

1. Περὶ τῶν ἑσυχαστικῶν θεωριῶν ἰδ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ: Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Πέτρούπολις - Ἀλεξάνδρεια 1911 (ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα περὶ ἑσυχαστῶν βιβλιογραφία).—Θεοδ. Καστανᾶ: Ὁ Ἅγιος Γρηγ. Παλαμᾶς καὶ ὁ μυστικισμὸς τῶν ἑσυχαστῶν Θεσσαλονίκη 1939.—Ποικίλα περὶ ἑσυχασμοῦ ἀρθρα ἐν Ε. Ο. τ. 5, 1901 σ.σ. 1-11, τ. 37, 1938 σ.σ. 424-464, τ. 30, 1931 σ.σ. 397-421.—Bas. Tatakis: La philosophie byzantine ἐν Em. Bréhier: histoire de la philosophie fasc. supplémentaire No II, Paris 1949 σ.σ. 261-281.—S. B. N. Roma 1953 σ. 120.—Manuel Candali: Inovaciones palamíticas en la doctrina de la gracia ἐν «Miscellanea Giovanni Mercati», «Studi e testi» 123, Vol II, 1946.

2. Ἰωάνν. Καντακουζηνός: I σ. 543 (Bonn).

Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τοῦ σχολαστικοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς Δύσεως. Ἦτο ἡ ἀπόκρουσις πάσης γνωσιολογικῆς προβολῆς εἰς τὰ τῆς Θρησκείας. Οἱ ἡσυχασταὶ ἐξεπροσώπων αὐτὸ τοῦτο τὸ βαθύτερον νόημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὑπὸ τὴν πλέον ιδεώδη καὶ ἐξαγνιστικὴν αὐτοῦ μορφήν, τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ἀποβλέπει εἰς τὴν ταπείνωσιν, τὴν κάθαρσιν, τὴν ἀπόταξιν τῶν ὕλικῶν, ἀγαθῶν, τὸν ἀποθησαυρισμὸν τῶν ἀγαθῶν τοῦ πνεύματος, καὶ τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἀπὸ τοιαύτης ἀπόψεως, οἱ ἡσυχασταί, ἐκπροσωποῦντες τὸ ιδεώδες καὶ ἀκραιφνὲς νόημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν ἀνεφάνησαν μόνον τὸν 14ον αἰῶνα ὡς ἓν κίνημα, ὡς ἓν ρεῦμα. Ἀνεφάνησαν πολὺ παλαιότερον, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, εἰς τὰς διαφόρους σκῆτας τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν παλαιότερων ἀναχωρητῶν, θερμῶν ζηλωτῶν τῆς Θρησκείας. Ὁ ἡσυχασμὸς, ὡς μυστικόν, ὑπερλογικὸν ιδεώδες τῆς Θρησκείας, ἀπετέλεσε τὸ κύριον νόημα καὶ τὸν κύριον χαρακτῆρα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Μόνοι θεματοφύλακες τοῦ ιδεώδους αὐτοῦ εὐρέθησαν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἀθῶ, διὰ τοῦτο δὲ καὶ αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Καὶ ὁ Βαρλαάμ, ὅστις ἤρχισε τὰς ἐπιθέσεις τοῦ κατὰ τοῦ μοναχισμοῦ τοῦ Ἀθῶ προσέβαλεν ἐν τῷ προσώπῳ τούτου καὶ ὅλην τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ὅθεν αἱ ἡσυχαστικαὶ ἑριδες ὑπῆρξαν θεολογικαὶ συγκρούσεις μετὰ τοῦ μυστικισμοῦ, ἐκπροσωπουμένου ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τῆς συλλογιστικῆς σκέψεως, ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Δὲν δυνάμεθα νὰ διδῶμεν ἐν αὐταῖς σπέρματα φιλοσοφικῶν διενέξεων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ μυστικισμὸς τῆς Ἀνατολῆς εὐρίσκεται πλησιέστερος πρὸς τὴν πλατωνικὴν καὶ νεοπλατωνικὴν σκέψιν, ὁ δὲ ὀρθολογισμὸς τῆς Δύσεως πλησιέστερος πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ διδάγματα τοῦ Σταγειρίτου, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι τὸ κίνημα τῶν ἡσυχαστῶν ἀποτελεῖ μίαν πρώτην φάσιν τῶν διενέξεων μετὰ τῶν ἀντιτιθεμένων ὁπαδῶν τῶν δύο ἀρχαίων φιλοσόφων, ὡς ὑπεστηρίχθη ('). Αἱ περὶ τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη συζητήσεις τοῦ 15ου αἰῶνος συνυφαίνονται πρὸς τὰ προϋπάρχοντα ρεύματα τοῦ ἡσυχασμοῦ, τὸ ἡσυχαστικὸν ὅμως κίνημα ἀνεφάνη μόνον ὡς ἀγὼν ἐπὶ θεολογικοῦ πεδίου. Δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι οἱ ἀγῶνες τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ Βαρλαάμ ἀποτελοῦν τὴν πρώτην φάσιν τῆς μεγάλης μετέπειτα πάλης μετὰ τῶν ἄλλων μεγάλων ρευμάτων. Ἦδη ἀπὸ τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος ἤρχισαν διαμορφούμενα τὰ δύο αὐτὰ μεγάλα ρεύματα, ἅτινα κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἐμελλον νὰ συγκρουσθῶν, τὸ τῶν εἰς τὴν ἀπαραχάρακτον ἔννοιαν τῆς ὀρθοδοξίας ἐμμενόντων καὶ τὸ τῶν πρὸς αὐτοὺς ἀντιτιθεμένων καινοφρονούντων φιλοδυτικῶν. Πάντες οἱ ἀντίπαλοι τῶν ἡσυχαστῶν ἦσαν μεμυημένοι εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν τῆς Δύσεως. Πλὴν τοῦ Βαρλαάμ, οἱ γράψαντες κατὰ τῶν

1. Ὁ Θεόδ. Ὁσπένσκυ ἐν: Otscherki po istorii Vyzantiiskoi Obrazovannosti. Πετρούπολις 1892. Κρίσις Β.Ζ. 1, 1892 σ. 635.

ἡσυχαστῶν ἀδελφοὶ Πρόχορος καὶ Δημήτριος Κυδῶνης κατεῖχον βαθέως τὴν δυτικὴν θεολογίαν, τῆς ὁποίας πλεῖστα ἔργα μετέφερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ὁ Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης καὶ ὁ Μανουὴλ Καλέκας, πολέμιοι καὶ αὐτοὶ τῶν ἡσυχαστῶν, εἶχον ὑποστῆ βαθεῖαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς δυτικῆς θεολογίας (¹). Ἀφ' ἐτέρου τὸ «περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας» ἔργον τοῦ Γρηγ. Ἀκινδύνου, συνεχιστοῦ τῶν ἀγώνων τοῦ Βαρλαάμ, περιλαμβάνει κατὰ λέξιν μετάφρασιν ἐκ τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου (²). Καὶ ἐνῶ μὲν πάντες οἱ πολέμιοι τοῦ ἡσυχασμοῦ ἐφρόνουν τὰ τῶν Λατίνων καὶ ἦσαν μεμνημένοι εἰς τὴν δυτικὴν θεολογίαν, οἱ σπουδαϊότεροι πρόμαχοι τῶν ἡσυχαστῶν, ὡς ὁ Γρηγ. Παλαμᾶς καὶ ὁ Νεῖλος Καβάσιλας, ἔγραψαν κατὰ Λατίνων καὶ τῶν δογματικῶν δοξασίων των. Ὅθεν πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦ ἡσυχασμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐξεπροσώπησεν ὁ μοναστικὸς Ἀθως, ὅστις πάλιν ἐξεπροσώπει τὴν ἀπαρχάρακτον ἐμμονὴν εἰς τὰ πάτρια δόγματα, συνυφαίνεται τὸ μέγα ἀντιλατινικὸν ρεῦμα, τὸ διαμορφωθὲν ἀπὸ τῶν μεγάλων ἐνωτικῶν προσπαθειῶν τοῦ 15ου αἰῶνος τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὅπως ὁ μοναστικὸς Ἀθως ἐστάθῃ τὸ προπύργιον τῆς διαφυλάξεως τῶν παραδόσεων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν παρεμβάσεων τῆς δυτικῆς θεολογίας, οὕτω καὶ τὸ ἀνθενωτικὸν, ἀντιλατινικὸν ρεῦμα (³), μὲ τὴν σθεναράν του ἀντίστασιν, ἀπεσόβησε μίαν ἔνωσιν, ἥτις ἦτο χειροτέρα καὶ αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς καταστροφῆς.

Τὸ ἀντιλατινικὸν βεβαίως αὐτὸ ρεῦμα, δὲν ἦτο γέννημα μόνον τῶν ἐνωτικῶν αὐτῶν ἀποπειρῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τοῦ Βυζαντίου. Διεμορφώθη τὸ ρεῦμα αὐτὸ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, ἀφ' ἧς αἱ ἀξιώσεις καὶ αἱ βλέψεις τῶν ἡγετῶν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἡγείροντο σαφεῖς ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς. Πολιτικοὶ λόγοι ἠνάγκασαν τοὺς ἡγέτας αὐτοὺς νὰ ἐπεκτείνουν τὸ κύρος των καὶ τὴν μοναρχίαν των ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος διεῖδεν ἀνέκαθεν τὸν κίνδυνον αὐτόν. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος διέβλεπε τὴν «δυτικὴν ὁφρύν» (⁴), ὡς ἀπεκάλει τὸν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπικρεμáμενον καὶ ἐπαπειλοῦντα τὴν Ὀρθοδοξίαν κίνδυνον. Ἀπὸ τοῦ 9ου ὁμῶς αἰῶνος, ὁπότε διὰ τοῦ σχίσματος ἐπῆλθεν ἡ ἀναπόφευκτος ῥῆξις, ἡ Δυτ. Ἐκκλησία οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἐγείρῃ τὰς παλαιὰς τῆς ἀξιώσεις καὶ νὰ ἐπιζητῇ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἰσχύος τῆς ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς. Ἡ ἔνωσις ὁμῶς αὕτη κατ' οὐσίαν οὐδέποτε ἐπετεύχθη καὶ πᾶσαι αἱ περὶ αὐτῆς ἀποπειραι ἀπέβησαν μάταιαι. Ἀλλὰ δὲν ἦσαν μόνον αὐταὶ αἱ περὶ τὰ δόγματα,

1. Πρβλ. Β. Στεφανίδου: Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Ἀθῆναι 1948 σ. 398.

2. Κρουμβάχερ: Ἱστορ. βυζ. λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γ. Σωτηριάδου Ἀθῆναι 1897 τόμ. Α' σ. 195.

3. Περὶ τῶν κατὰ Λατίνων γραφάντων Ἀνδρ. Κ. Δημητράκοπούλου: Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Λειψία 1872.

4. Ἀντιπαπικά τόμος Α. Λιομ. Κυριακοῦ. Ἀθῆναι 1893 σ. θ'.

διαφοραί, αἵτινες ἡμπόδισαν πάσας τὰς περὶ ἐνώσεως ἀποπείρας. Ὑπῆρχε καὶ διαφορὰ κόσμων ἀγεφύρωτος. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς κόσμος ὑπῆρξαν δύο κόσμοι διάφοροι καὶ ἀπλησίαστοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἐνότης τῆς θρησκείας δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γεφυρώσῃ τὸ ἐνυπάρχον χάσμα. Ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν, διὰ τῆς ἀφομοιωτικῆς ὁρμῆς του, προσεπάθει νὰ ἀπορροφήσῃ, νὰ συγχωνεύσῃ εἰς τοὺς κόλπους του τὸν ἄλλον, ὁ ἄλλος δὲ εὕρισκετο διαρκῶς εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ παλαίῃ διὰ τὴν αὐτοτέλειάν του. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος, ἐν τῇ διηγεσεί πάλη του διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς θρησκείας του, ἡγωνίζετο καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνισμοῦ του. Διότι ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἐλληνισμοῦ ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας ἀνέκαθεν ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἐθνικῆς καὶ φυλετικῆς αὐτοῦ συνειδήσεως. Ὁ ἀνατολικὸς ὀρθόδοξος κόσμος, ἐλευθέρως ἀναπτυχθεὶς, οὐδέποτε ἀπεδέχθη οἰανδήποτε ὑποταγὴν, οὔτε ἐθνικὴν, οὔτε θρησκευτικὴν, οὔτε πνευματικὴν. Ὁ κόσμος αὐτός, ὅστις εἰς τόσα ἀγωνιστικὰ πλαίσια διεκρίθη, δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἀγωνισθῇ διὰ τὸ ἀλώβητον τῶν θρησκευτικῶν του παραδόσεων, πρὸς ἃς ἀνέκαθεν ἀπέβλεπεν ὡς πρὸς τὰς κυριωτέρας αὐτοῦ δυνάμεις. Καὶ ἐὰν εὐρέθησαν πολλοί, οἵτινες ἐκ λόγων πολιτικῆς σκοπιμότητος ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀποδεχθοῦν οἰανδήποτε δογματικὴν παραχάραξιν, οὗτοι εὖρον σθεναρὰν ἀντίδρασιν, οὐ μόνον παρ' ἀνδρῶν λογίων, βαθεῖαν ἐχόντων αἴσθησιν τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἀγραμμάτου λαοῦ. Εἶναι λίαν γνωστὴ ἡ ὀξύτης μετὰ τῆς ὁποίας ἀπεποιεῖτο ὁ λαὸς οὗτος πάσας τὰς ἐνωτικὰς ἀποπείρας, καὶ ἡ περιφρόνησις, μετὰ τῆς ὁποίας περιέβαλλε τοὺς ἐνδῶσαντας. Διὰ τοῦτο πᾶσαι αἱ ἀπόπειραι αὗται οἰκτρῶς ἀπέτυχον, ὡς μὴ ἐρειδόμεναι ἐπὶ τοῦ κοινοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος. Ὁ ἀνατολικὸς κόσμος, ἔχων βαθεῖαν τὴν συνείδησιν τοῦ ἐθνισμοῦ του καὶ τῶν παραδόσεών του, δὲν ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἀποδεχθῇ ὑποχωρήσεις, αἵτινες ὑπενόμειον αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν του.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν οἱ πάπαι, καταστάντες πανίσχυροι, ἤλπιζον ὅτι ἦτο εὐκόλον νὰ κατισχύσουν τῆς Ἀνατολῆς. Τοῦναντίον ὅμως αἱ σταυροφορίαι εἶχον εὐρύνει ἔτι περισσότερον τὸ μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως χάσμα. Μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Λατίνων, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, πρὸς ἀποσύρησιν νέου ἐκ Δύσεως κινδύνου, θέλων νὰ ἀνακτήσῃ τὴν εὐνοίαν τοῦ πάπα, ἐπέδωξε νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴν εἰς αὐτόν, ⁽¹⁾ καὶ συνεζητήθη ἐνωτικὴ ἀπόπειρα, ὁ λαὸς πρῶτος ἀντέδρασε καὶ περιέβαλε διὰ τῆς ὀργῆς του τοὺς ἐπιχειρήσαντας τοιοῦτό τι.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἀνεζωπυροῦτο, καθ' ὅσον ὁ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κίνδυνος ἐνεφανίζετο πλέον ὡς ἀναπόφευκτος. Ὁ κίνδυνος οὗτος ἠνάγκασε τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Γ', ὅπως ἀποστείλῃ τὸν Βαρλαάμ εἰς Ἀβινιόν, ἵνα διαπραγματευθῇ νέαν ἀπόπειραν ἐνώσεως (1339), ἥτις ὅμως παρέμεινεν ἀτελεσφόρητος. Τῷ 1366 ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Ε' ὁ Παλαιολόγος

1. Σπυρ. Λάμπρου Ν.Ε. XI Ἀθῆναι 1914 σ. 114.

καταφθάνει εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀναγιγνώσκει ἐπισήμως ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐκφράζει τὴν ὑποταγὴν του εἰς τὸν πάπαν (·) Κατ' οὐσίαν ὅμως καὶ ἡ πρᾶξις αὐτὴ παρέμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος. Πᾶσαι αἱ περὶ ἐνώσεως προσπάθειαι τῶν Παλαιολόγων ἀπέτυχον.

Ὁ ΙΕ' αἰὼν θέτει τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως, εἴπερ ποτὲ ἐπιτακτικόν. Ἡ διαρκῶς προελάνουσα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατακτητικὴ ὁρμή, ἐγείρει ἐντονώτερον τὸ ζήτημα τῆς στροφῆς πρὸς τὴν Δύσιν καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προσμενομένης βοηθείας. Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εὐρίσκεται ἀντιμέτωπος πρὸ δύο κινδύνων ἐξ Ἰσού ἰσχυρῶν τοῦ ἰσλαμισμοῦ, ἀφ' ἐνός, καὶ τοῦ λατινισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου. Τὰ πνεύματα διχάζονται καὶ ἀλληλοσυγκρούονται ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν δύο αὐτῶν κινδύνων. Ἀφ' ἐνός μὲν οἱ ἐλπίζοντες εἰς μίαν νέαν Σταυροφορίαν, εἰς ἓνα κοινὸν θρησκευτικὸν ἀγῶνα μετὰ τῆς Δύσεως, κατὰ τοῦ ἐξ Ἀνατολῆς ἐπικειμένου ἐχθροῦ ἦσαν πρόθυμοι νὰ ὑποτάξουν τὰ πάτρια δόγματα εἰς τὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἀποκρούοντες τὸν κοινὸν αὐτὸν θρησκευτικὸν ἀγῶνα, προετίμων τὸν κατακτητικὸν ζυγόν, ἀντὶ τῆς ἐξαγορᾶς τῶν πατρίων δογμάτων, ἣν ἐθεώρουν ὡς μίαν χειροτέραν ὑποδούλωσιν.

Τὰ δύο αὐτὰ ρεύματα, γεννήματα τῶν πλέον δυσχερῶν στιγμῶν, ἃς ἐγνώρισεν ἡ αὐτοκρατορία, ἔμελλον νὰ περιπλακοῦν εἰς ἓνα σφοδρὸν ἀγῶνα. Ἡ φορὰ ὅμως τῶν πραγμάτων ἀπέδειξε πόσον οἱ στηρίζοντες τὰς ἐλπίδας των εἰς τὴν ἐκ τῆς Δύσεως βοήθειαν ἐπλανῶντο. Ἡ Δύσις ἀπέβλεπε πάντοτε εἰς μίαν θρησκευτικὴν μετὰ τῆς Ἀνατολῆς συγχώνευσιν, ἥτις συνεπήγετο καὶ τὴν πολιτικὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιρροήν.

Κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, κατὰ τὰς ἀγωνιώδεις στιγμὰς τῆς ἐκπνεύσεως αὐτοκρατορίας, οἱ πάπαι, ἀποσκοποῦντες εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἰσχύος των καὶ τῆς ἐπιρροῆς των, ἥτις ἀπὸ τῆς συνόδου Ἰδίως τῆς Κωνσταντίας εἶχε πολὺ καταπέσει, ἐπόθουν τὴν ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ διέβλεπον καὶ ἐπέκτασιν πολιτικῆς ἰσχύος, πλὴν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἐπιρροῆς εἰς τὰ τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐκ Δύσεως βοήθεια ἦτο ἐλπίς ματαία. Κατὰ τὰς κρίσεις ἐκείνας στιγμὰς πάντες οἱ ἀρνηθέντες τὴν ἐξαγορὰν τῆς πίστεώς των ἀντὶ μιᾶς ἀμφιβόλου βοηθείας ἀπεδείχθησαν, ὅτι οὐ μόνον ἐνεφοροῦντο ὑπὸ εὐσεβεστέρω ἰδεωδῶν, ἀλλ' εἶχον καὶ τὸ πολιτικὸν ἐκεῖνο κριτήριον, τὸ ὁποῖον ἐπέτρεπεν εἰς αὐτοὺς νὰ ἴδουν ὀρθῶς τὰ πράγματα. Οὐδεὶς κίνδυνος ἦτο τόσον μέγας δι' αὐτοὺς, ὅσον ἡ ἀπώλεια τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων. Τὸ ἔθνος θὰ ἠδύνατο καὶ μετὰ τὸν πολιτικὸν του θάνατον, διατηροῦν τὴν ἐνότητά τῆς θρησκείας του, ἥτις ἐνότης ἐσήμεαι καὶ διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς του συνειδήσεως, νὰ

1. O. Halecki: Un empereur de Byzance à Rome Varsovie 1930.—A. Vasiliev: Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia et l'unione di Roma ἐν S.B.N. t.III Roma 1931 σ. 153-193. Ἡ ὁμολογία πίστεως ἐν. Σπ. Λάμπρου Ν. Ε. XI Ἀθήναι 1914 σ. σ. 241-254.

προχωρήση μόνον με τὰ ὅπλα αὐτὰ πρὸς τὴν ἀναβίωσίν του. Ἡ πολιτική του ὑποταγή ἦτο προτιμότερα ἀπὸ τὴν ὑποταγὴν τῆς θρησκείας του. Ἡ ἀπαραχάρακτος θρησκεία του ἦτο ἡ τελευταία δύναμις, τὴν ὅποιαν διέθετε τὸ κράτος, καὶ ἡ δύναμις αὕτη ἔπρεπε νὰ περιφρουρηθῇ, διὰ νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν μελλοντικὴν πολιτικὴν του ἀναβίωσιν. Πάντες οἱ ἀγωνισθέντες πρὸς περιφρούρησιν τῆς τεραστίας αὐτῆς δυνάμεως, ἦν διέθετεν ὁ ἐκπνέων μεσαιωνικὸς ἑλληνισμὸς δὲν ὑπῆρξαν ἀδιάλλακτοι, μισοῦντες ἐκ πεποιθήσεως τὴν ἔνωσιν. Τούναντίον ἐπόθουν μίαν τοιαύτην ἔνωσιν, ἥτις ὅμως δὲν θὰ παρέβλαπτε τὴν δογματικὴν ἀκεραιότητα τῆς πατρὶου θρησκείας. Διέβλεπον ὅμως ἐν αὐτῇ τὰς παραλόγους ἀξιώσεις τοῦ πάπα· «*Καλὸν τὸ εἰρηνεύειν πρὸς πάντας, ἀλλ' ὁμονοοῦντας πρὸς τὴν εὐσέβειαν... ἡ γὰρ εἰρήνη μετὰ μὲν τοῦ δικαίου καὶ πρέποντος κάλλιστόν ἐστι κτῆμα καὶ λυσιτελέστατον, μετὰ δὲ κακίας ἢ δουλείας ἐπονειδίστου, πάντων αἰσχιστόν τε καὶ βλαβερώτατον*»⁽¹⁾, ἔλεγε κατὰ τὰς παραμονάς τῆς τελευταίας ἐνωτικῆς ἀποπειρας Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος. Καὶ ἀλλὰ τοῦ λέγει πάλιν ὁ ἴδιος, «*ἡ δὲ (ἔνωσις) πάντως ἔσται ἀπαραιρέτων μενόντων τῶν ἡμετέρων δογμάτων, τὸ τοῖς πολλοῖς μὲν δοκοῦν εἶναι πάντων παραδοξότατον, τῷ δὲ Θεῷ ἐτοιμότατον*»⁽²⁾.

Πῶς ἦτο δυνατόν ὁ Ι. Βρυέννιος, ὅστις διὰ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ ἔργου του ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν περὶ τῆς ἀγίας Τριάδος κατίσχυσιν τοῦ πατρὶου δόγματος, νὰ ἀποδεχθῇ οἰανδήποτε δογματικὴν παραχάραξιν; Ἀφ' ἑτέρου δέ, ἐγνώριζε καλῶς τί ἐκρύπτετο ὑπὸ τὴν νέαν ἐνωτικὴν ἀπόπειραν τῶν δύο Ἑκακλησιῶν. Ἡ ἐλπίς τῆς ἐκ Δύσεως βοηθείας ἦτο ματαία: «*μηδεὶς ἡμᾶς ἀπατάτω διακένους ἐλπίσιν, ὥς ἤξει μετὰ μικρὸν χρόνον ἢ μετὰ μακρὸν ἡμῖν ἐξ Ἰταλῶν στρατὸς σύμμαχος· κἂν γὰρ ποτὲ παρατάξωνται ὑπὲρ ἡμῶν τὸ δοκοῦν, ἐπὶ τῷ τῇ Πόλιν δουλώσαι καὶ τὰ ἡμέτερα πάντα ἐκτρίψαι καὶ τὴν πίστιν καὶ τὸ γένος ἡμῶν ἐκ μέσου ποιῆσαι ὀπλίσσονται*»⁽³⁾. Αὐτὴν τὴν πίστιν ἔπρεπε νὰ διαφυλάξῃ τὸ κλυδωνιζόμενον γένος καὶ ἐν ταῖς πλέον δειναῖς συμφοραῖς του. Αὕτη ἦτο ἡ πολυτιμότερα κληρονομία, ἥτις ἀλώβητος ἔπρεπε νὰ μεταβιβάζεται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἡ ἐκ τῆς Δύσεως βοήθεια ἐσήμαινε τὴν ἀπόλειπν τῆς πίστεως, τοῦ γένους τὸν ἀφανισμόν. Ὅθεν ἔπρεπε τὸ γένος, ἔχον βαθεῖαν συνείδησιν τῶν περιστάσεων, μὲ τὸ ὅπλον τῆς πίστεως νὰ προχωρήσῃ γενναίως πρὸς τὴν ἱστορικὴν του μοῖραν, ἐπαφιέμενον μόνον εἰς τὰς ἰδικὰς του δυνάμεις. Αὐτὰ ἔλεγε καὶ συνεβούλευεν ὁ Βρυέννιος, ἀκόμη πρὸ τῆς συνόδου: «*Ἄν δ' ὁ Θεὸς ἐπιτρέπῃ καὶ συνέλθῃ ἡ σύνοδος, εἰρήσεται μοι πρὸς ταύτην καὶ πολλὰ καὶ στερεὰ καὶ καλά*»⁽⁴⁾. Δὲν ἐπρόφθασεν ὅμως νὰ ζήσῃ τὰς τραγικὰς ἐκείνας στιγμὰς τῶν ῥαδιουργιῶν, τῶν ποταπῶν

1. Ἰωσήφ Βρυέννιου: Ἀπαντα ἐκδ. ὑπὸ Εὐγ. Βουλγάρεως. Λειψία, αψξή' τομ. Α' σ. 482.

2. Βρυέν. Τόμ. Α' σ. 471.

3. Βρυέν. Τόμ. Α' σ. 482.

4. Βρυέν. Τόμ. Α' σ. 468.

ὑπολογισμῶν, κατὰ τὰς ὁποίας τὰ τῆς Ἐκκλησίας ὑπηγόρευε καὶ ἐρρύθμιζεν ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης. Διὰ τῶν συγγραφῶν του ἕως καὶ τῶν ἀγώνων του ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας ἡνοίξε τὸ εὐρὺ ἀγωνιστικὸν πλαίσιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡγωνίσθη ὁ συνεχιστὴς τῶν ἀγώνων ἐκείνου *Μάρκος Εὐγενικός*.

Ὁ ἀνὴρ οὗτος, αἰρεται ὡς ἡ φωτεινότερα μορφή, ἡ διαλάμψασα κατὰ τὰς σκοτεινὰς ἐκείνας στιγμὰς τῶν πολιτικῶν συμφερόντων καὶ τῶν φιλοδοξιῶν. Ἐν τῷ προσώπῳ του ἡ κλυδωνιζομένη πίστις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα εὔρε τὸν πλέον ἔνθερμον ὑπερασπιστὴν τῆς. Ὁ Μάρκος Εὐγενικός δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ ἡγέτης τῆς συντηρητικῆς, ἀντιλατινικῆς μερίδος τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας. Ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀπαρασάλευτον πίστιν τοῦ γένους εἰς τὰ ἅγια τῶν ἀγίων του. Ἡ φωνὴ του εἶναι καὶ φωνὴ τοῦ γένους ὁλοκλήρου, τὸ ὁποῖον ἀγωνίζεται διὰ τὰ διατηρήσῃ μίαν πολύτιμον κληρονομίαν καὶ νὰ τὴν μεταδώσῃ ἀκεραίαν εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ τὴν παραλάβουν. Ὅλη ἡ δρᾶσις καὶ οἱ ἀγῶνες τοῦ Μάρκου ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως πρέπει νὰ ἐξηγηθῶν. Δὲν ἦσαν, δηλαδὴ, πράξεις καὶ ἐνέργειαι ἐνὸς ἀτόμου, κινουμένου ὑπὸ μιᾶς οἰασθήποτε ιδεολογίας, ἀλλὰ ἀγῶνες ὁλοκλήρου ἐνὸς ἔθνους, παλαιόντος διὰ τὴν ζωὴν του, τοὺς ὁποίους ἐπωμίσθη ἓν ἄτομον. Οὕτω οἱ ἀγῶνες αὐτοῦ ἔχουν καθολικὸν χαρακτῆρα καὶ τὰ κίνητρα τῶν ἀγώνων αὐτῶν ἐκπροσωποῦν ἓν εὐρύτερον καὶ βαθύτερον νόημα. Οὕτω τὸ πλῆθος, τὸ ὁποῖον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ εἰς Κων)λιν, τὸν προσεκίνησεν ὡς ἅγιον, δὲν εἶδεν ἐν τῷ προσώπῳ του ἀπλῶς τὴν ἰθύνουσαν μορφήν τοῦ ἐν Φλωρεντίᾳ ἀθηνωτικοῦ ἀγῶνος, ἀλλ' ἐχαιρέτησεν αὐτὸν ὡς σύμβολον τῶν ἰδικῶν του πόθων. Οὕτω ὁ Μ. Εὐγενικός εἶναι μία συμβολικὴ μορφή τῶν χρόνων τῆς πολιτικῆς ἐκπνοῆς τοῦ Βυζαντίου. Κληρονόμος τῶν ἡσυχαστῶν καὶ τοῦ ἀπαρχαράκτου νοήματος τῆς πίστεως, τὸ ὁποῖον οὗτοι ἐξεπροσώπουν, ἔδρασε καὶ ἡγωνίσθη ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἀθηνωτικοῦ ἀγῶνος, μὲ τὸ ἴδιον ἐκεῖνο σθένος μὲ τὸ ὁποῖον ἡγωνίσθησαν παλαιότερον οἱ ταπεινοὶ ἐκεῖνοι μοναχοὶ τοῦ Ἀθῶ. Ἐὰν ὁ Μ. ἔζη κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἡσυχαστικῶν ἀγώνων, ἀσφαλῶς θὰ ἀνεδεικνύετο μία ἐκ τῶν πλέον ἐξεχουσῶν μορφῶν τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ δόγματος. Καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, καὶ εἰς τοὺς δογματικούς δηλαδὴ ἀγῶνας τοῦ Μάρκου καὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν ἡσυχαστῶν, τὸ νόημα αὐτοῦ καθ' ἑαυτὸν τοῦ ἀγῶνος ἦτο τὸ αὐτό, διέφερον μόνον τὰ πλαίσια, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ ἀγὼν οὗτος ἐτοποθετήθη. Κατὰ τῶν παρεμβάσεων τῆς Δύσεως εἶχον ἐγερθῇ ἄλλοτε οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἀθῶ, κατὰ τῶν παρεμβάσεων τῆς Δύσεως ἡγέρθη καὶ ὁ Μάρκος, ὅστις ἐξεπῆδησε καὶ αὐτὸς ἐκ τῶν μοναχικῶν τάξεων. Καὶ ὁ μὲν ἀγὼν τῶν ἡσυχαστῶν, ὅστις ἡγέρθη ἐπὶ θεολογικοῦ πεδίου καὶ ἀντέδρασεν εἰς τὴν γνωσιολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας, ἰδέαν ἐκπροσωπούμενην ὑπὸ τῆς Δύσεως, κατέληξεν εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ μυστικοῦ, ὑπερλογικοῦ νοήματος τῆς θρησκείας, τοῦ ἐκπροσωπούμενου ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ ἀγὼν ὅμως τοῦ Μάρκου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν δὲν εἶχε μόνον τὴν ἔννοιαν ἐνὸς ὁποιοῦδήποτε ὑπὲρ τῆς

θρησκείας αγώνος. Ὁ Μᾶρκος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν δὲν ἡγωνίσθησαν μόνον κατὰ τῶν παρεμβάσεων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ τῆς Ἀνατολικῆς, ἡγωνίσθησαν καθολικώτερον κατὰ τῶν παρεμβάσεων τοῦ δυτικοῦ στοιχείου καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀπορροφήσεως καὶ ἀφομοιώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ. Τὰ σπέρματα τῶν ἀγώνων αὐτῶν, εἶναι πλέον ἢ ἐκδηλα κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους. Ἀποθνήσκων ὁ Μᾶρκος, κατέλιπε κληρονόμον τῶν ἀγώνων αὐτοῦ τὸν πρῶτον μετὰ τὴν ἄλωσιν πατριάρχη Κων)λεως Γ. Σχολάριον. Τὸ ὅτι ὁ Σχολάριος εὗρέθη ὁ θρησκευτικὸς ἀρχηγὸς τοῦ Γένους μετὰ τὴν μεγίστην ἐκείνην ἐθνικὴν συμφορὰν, τοῦτο ὑπῆρξε γεγονός μεγίστης σημασίας. Τὸ γένος, χάρις εἰς τὴν διαφύλαξιν τῆς θρησκευτικῆς του ἐνότητος, διέφυγε τὸν κίνδυνον τῆς διασπορᾶς, ὅστις ἀμέσως ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς του πτώσεως, ἐφαίνετο πλέον ἢ βέβαιος. Ἀμέσως ἀπὸ τῆς πτώσεώς του, τὸ γένος εὗρέθη συνεσπειρωμένον ὑπὸ τὸν μέγιστον συνεκτικὸν ἀρμὸν τῆς κοινῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινῆς φυλετικῆς συνειδήσεως. Τὸ ὅτι δὲν ὑπετάγη καὶ δὲν ἀφωμοιώθη ὑπὸ οὐδενὸς ξένου στοιχείου, καὶ δὴ φραγκικοῦ, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς μακροχρόνου δουλείας του, καὶ τὸ ὅτι διετήρησεν ἀκέραιον τὸν ἐθνικὸν του χαρακτῆρα, ὥς καὶ ἄσβεστον τὸν πρὸς ἀνάστασιν πόθον του, τοῦτο δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν αὐτὴ ἡ μερὶς τῶν συντηρητικῶν λογίων, ἥδη πρὸ τῆς ἀλώσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων διέλαμψαν ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, ὁ Μᾶρκος Εὐγενικός καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ι. ΒΙΟΣ

Η ΠΕΡΙ ΤΟΝ ΜΑΡΚΟΝ ΕΥΓΕΝΙΚΟΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

α) Πηγαί.

Πολυτιμοτάτη βεβαίως πάντοτε πηγὴ διὰ τὴν περὶ τὸν βίον καὶ τὴν συγγραφὴν ἔρευναν συγγραφέως τινὸς εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔργον του. Τὸ ἔργον ὅμως τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ, θεωρητικὸν ὄν, ἀποσκοποῦν εἰς τὴν στερέωσιν τοῦ δόγματος καὶ εἰς ἀγῶνας κατὰ τῶν ἀντιφρονούντων, δὲν δύναται νὰ μᾶς δώσῃ πολλὰ στοιχεῖα. Ἀντιθέτως, τὸ ἔργον τοῦτο πλεῖστα παρέχει στοιχεῖα ἀφορῶντα εἰς τὸν ἰδεολογικὸν κόσμον αὐτοῦ. Ἐκ τῶν συγχρόνων πάλιν τοῦ Μάρκου συγγραφέων, ἄλλοτε ἔχομεν ἀπλῶς μνείαν περὶ τοῦ προσώπου του, ὡσάκεις διαλαμβάνουν τὰ κατὰ Φλωρεντίαν, ἄλλοτε δὲ σποραδικῶς παρέχουν εἰδήσεις τινάς.

Ἐκ τοῦ ἰδίου του ἔργου, αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα ἀπαντῶμεν εἰς τὰς ἐπιστολάς του, ἀφορῶντα ἰδίως εἰς τὰς μετὰ τὴν ἐκ Φλωρεντίας ἐπάνοδον περιπλανήσεις του.

1. Ἐκ τῶν συγχρόνων τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ, πολὺτιμος πάντοτε πηγὴ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ μαθητοῦ καὶ συνεχιστοῦ τῶν ἀγώνων αὐτοῦ Γεωργίου τοῦ Σχο-

λαρίου (¹), ὅστις μετὰ σεβασμοῦ καὶ ἀγάπης ἀποφαίνεται περὶ τοῦ διδασκάλου του : «ἀνὴρ τῶν ἐφ' ἡμῶν ἀπάντων ἄριστος γεγονώς ἔν τε λόγοις καὶ βίῳ» (²). Καὶ ἀλλαχοῦ : «μόνος τῶν ἐφ' ἡμῶν ἀρχιερεὺς ἀληθής» (³), «μόνος ἡγωνισμένος ὑπὲρ τῆς τῶν Πατέρων δόξης καὶ μόνος ἐν τῇ καλῇ ἐνστάσει διαμεμενηκώς καὶ τοῖς πεπτωκόσι τῆς ἐπαινετῆς μεταβολῆς γενόμενος αἷτιος» (⁴), Ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Σχολαρίου, «Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς κύρ Ἰωάννην τὸν Βασιλικὸν ἐρωτήσαντα περὶ τῆς τοῦ μακαρίου Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ ῥήσεως. . .» (⁵) θὰ μᾶς δώσῃ στοιχεῖα διὰ τὴν πιθανωτέραν χρονολόγησιν τοῦ θανάτου τοῦ Μάρκου· ἡ ἐπιστολὴ του εἰς ἀπάντησιν τῆς ἀπὸ Ἐφέσου σταλείσης ἐπιστολῆς τοῦ Μάρκου (⁶) μᾶς δίδει στοιχεῖα διὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας ἐπάνοδόν του καὶ τὴν φυγὴν του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ «ἐπικήδειος μονωδία», (⁷) εἶναι ὁ θερμότερος ὕμνος πρὸς τὸν μέγαν διδάσκαλον καὶ πρόμαχον τῆς ὁρθοδοξίας.

2. Περὶ τῆς ἐν Φερράρα καὶ Φλωρεντία πολιτείας, μοναδικῇ αὐθεντικῇ πηγῇ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ μετασχόντος εἰς τὴν σύνοδον Συλβ. Συροπούλου (⁸). Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ, ἐκτίθενται λεπτομερῶς πάντες οἱ ἀγῶνες τοῦ Μάρκου κατὰ τὴν σύνοδον, ὡς καὶ αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀντιφρονούντων. Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Συροπούλου πολλὰ ἡμφεσβητήθησαν (⁹). Ἐλέχθη, ὅτι ὁ Συρόπουλος ἐν τῇ ἐξιστορήσει του δὲν εἶναι ἀντικειμενικός, διότι ὡς κεικρυγμένος ἐχθρὸς τῆς ἐνώσεως, κλίνων πρὸς τὴν ἀνθενωτικὴν μερίδα, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ ἀμερολήπτως. Ἡ ἀξιοπιστία ὅμως καὶ ἡ ἀντικειμενικότης τοῦ Συροπούλου ἐξάγονται ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου του ἔργου. Ὁ ἴδιος λέγει, ὅτι προτίθεται, ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῶν κατὰ Φλωρεντίαν, «ὡς προέβησαν μόνον γυνὰ ταῦτα ἐκθέσθαι καὶ δῆλα κατασιτῆσαι τοῖς βουλομένοις καὶ παραπέμψαι τοῖς ἐφεξῆς» (¹⁰). Ἐνδεικτικὸν ἐπίσης τῆς ἀμεροληψίας τοῦ Συροπούλου εἶναι τὸ ὅτι εἰς τινὰ συζήτησιν τῆς συνόδου τάσσεται μετὰ τῶν ἀντιφρονούν-

1. Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου "Ἀπαντα τὰ εὐρισκόμενα. Oeuvres complètes de Georges Scholarios publiées pour la première fois par Louis Petit, X. A. Sideridis, M. Jugie, Paris 1928-1936. (Τόμοι 8)

2. Σχολ. III σ. 134.

3. Σχολ. III, σ. 146.

4. Σχολ. II σ. 493.

5. Σχολ. III σ.σ. 204-228.

6. Σχολ. IV σ.σ. 445-449.

7. Σχολ. I. σ.σ. 247-254.—Α. Νόρωβ : Μ. τοῦ Ἐφεσίου καὶ Γ. τοῦ Σχολαρίου ἀνέκδοτα ἐν Παρισίοις 1859 σ.σ. 68-88.— II. II. Β, σ.σ. 28-39.

8. «Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos sive concili Florentini exactissima narratio, graece scripta par Sylvestrum Sguropulum» ἐκδεδ. Rob. Greyghton. Hagae 1660.

9. Ἀδὰμ. Λιμαντοπούλου : Σύλβ. Συρόπουλος καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου Ἱεροσολ. 1923 (Ἀνάτυπον Ν.Σ. ΙΗ', 1923).

10. Συρ. Τμ. ι', κεφ. ιθ' σ. 311.

των κατὰ τῆς γνώμης τοῦ Μάρκου ⁽¹⁾, ἀν καὶ τὴν κρίσιν του αὐτὴν ἀργότερον ἀνασκευάζει ⁽²⁾. Δὲν μᾶς δίδει ὁμοῦς ὁ Συρόπουλος ἐπαρκῆ στοιχεῖα διὰ τὴν μετὰ τὴν ἐκ τῆς Ἰταλίας ἐπάνοδον τοῦ Μάρκου περίοδον. Ἡ διήγησίς του σταματᾷ εἰς τὴν διὰ Προύσης φυγὴν τοῦ Μάρκου εἰς Ἔφεσον. Οὐδὲ ἡ παραμικρὰ μνεία περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὑπάρχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Συροπούλου.

3. Οἱ ἱστορικοὶ τῶν τελευταίων Παλαιολογείων χρόνων ἀναφέρουν βεβαίως τὸν Μᾶρκον Εὐγενικόν, διεξερχόμενοι τὰ κατὰ Φλωρεντίαν, μὴ παρέχοντες ὁμοῦς ἄλλην περὶ τοῦ βίου αὐτοῦ πληροφορίαν. Ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀλώσεως Δούκας, ἀν καὶ φιλενωτικὸς ⁽³⁾, ἀναφέρει: «ὁ Ἐφέσου Μᾶρκος, ἐν ἑλληνικοῖς μαθήμασιν καὶ ὁρίοις τῶν ἀγίων συνόδων κανὼν καὶ στάθμη ἀπαρέκβατος» ⁽⁴⁾.

Ὁ ἕτερος ἱστορικὸς τῶν χρόνων τῆς ἀλώσεως Λ. Χαλκοκονδύλης, ἱστορῶν τὰ μετὰ τὴν ἔνωσιν καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν λογίων εἰς τὸ Βυζάντιον, γράφει ὅτι ὅτε ὁ πάπας ἐπληροφορήθη τὴν ἐμμονὴν τινων ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν μὴ παραδοχὴν τοῦ ὑπογραφέντος ὅρου τῆς ἐνώσεως, «σοφῶν τινας ἐπεπόμφει ἐπὶ τὸ Βυζάντιον παρὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐς διάλεξιν ἀφιξιμένους τοῖς τῶν Ἑλλήνων σοφοῖς, οἳ οὐ προσέεντο τὴν γενομένην σφίσι ξύνοδον κατὰ τὴν Ἰταλίαν, Μάρκῳ τε τῷ Ἐφέσου ἀρχιερεῖ οὐδὲ τὴν ἀρχὴν τιθεμένῳ τῷ τῶν λατίνων δόγματι τὸ παράπαν» ⁽⁵⁾.

Ἐκ τῶν χρονογράφων ὁ Γεώργιος Κωδινός, ἐν τῷ «περὶ τῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου», ἀπλῶς ἀναφέρει τὸν Μᾶρκον μεταξὺ τῶν «ἄλλων λογάδων» ⁽⁶⁾ τῶν μετασχόντων τῆς συνόδου.

4. Ἐκ τῶν λοιπῶν συγχρόνων τοῦ Μ. ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης, εἰς τὴν ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν ἡγεμόνα Ναυπλίου Δημήτριον «περὶ τῶν ἐν Φλωρεντίνῃ συνόδῳ συμβεβηκότων», ⁽⁷⁾ λέγει: «Ἦν δὲ καὶ τῆς Ἀνατολικῆς μοίρας ὁ Ἐφεσίων ἀρχιερεὺς ἑξαρχος πρὸ τῆς εἰς Ἰταλίαν ἐπιδημίας» ⁽⁸⁾. Καὶ περαιτέρω, «μήτε τοῦ ἐξάρχου τῆς συνόδου ἦγουν τοῦ Ἐφεσίου, ὑπογράφαντος, ὄντος ἐπιτηρητοῦ καὶ τοῦ Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων» ⁽⁹⁾. Θεοφάνης ὁ Μηδείας ⁽¹⁰⁾, ὅστις ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς καὶ συγγενὴς τοῦ Μ. ὡς ὅθ' ἴδωμεν, ἀποκαλεῖ αὐτὸν «μακαριότατον πατέρα καὶ διδάσκαλον, οὗ τὸ

1. Συρ. Τμ. ζ' κεφ. ιβ' σ.σ. 159-160.

2. Συρ. Τμ. ζ' κεφ. ι' σ. 204.

3. Νικ. Β. Τωμαδάκη: «Δούκας ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀλώσεως ἐκ τοῦ ἰδίου του ἔργου», Ἀθήναι 1950 σ. 18.

4. Δούκας (Bonn) σ. 213.

5. Λ. Χαλκοκονδύλης. Ἐκδόσεις Eug. Dargó. Βουδαπέστη 1823, τόμος II σ. 69.

6. Κωδινός (Bonn.) σ. 164.

7. Ἐξέδ. ὑπὸ Dr. Ludwig Mohler: O. Chr. 9, 1920. σ.σ. 24-35.

8. O. Chr. 9, 1920 σ. 25.

9. O. Chr. 9, 1920 σ. 28.

10. E.O. 31, 1932 σ.σ. 165-176.

κλέος πολὺ καὶ αἰδέσιμον καὶ ἡ ὀφειλομένη παρ' ἡμῶν εὐλάβεια μεγάλη» (¹). Ἐν τῇ «περὶ προνοίας» (²) λόγῳ τοῦ ὁ Θεοφάνης, μακρὸν λόγον ποιεῖται περὶ τῆς «περὶ ὕρων ζωῆς» συγγραφῆς τοῦ Μάρκου. Ἄλλος σύγχρονος, ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, χαρακτηρίζει τὸν Μ. «Θανμάσιος ὁ ἀνθρώπος, πᾶσι πνευματικοῖς χαρίσματα κεκοσμημένος καὶ παντοίας θείας σοφίας ἀνάπλεως, πρὸ τῆς ἀρχιερωσύνης βίον ἀσκήσας δαιακόν, ἂν τῇ Συνόδῳ διαπρέπας... ἐκτὸς παντὸς πάθους ὁ ἀνὴρ μόνῳ προσφκειωμένος τῷ Θεῷ καὶ αὐτῷ μόνῳ προσανέχων τὸν νοῦν, τῶν δὲ βιοτικῶν ἀπάντων καὶ ὅσα τῇ τοῦ σώματος ἀνάγονται θεραπείᾳ, πάμπαν ἐξιστάμενος· ὁ δὲ τοιοῦτος ἐξορίαν οὐ δέδιδε, πείναν οὐχ ὑποστέλλεται, οὐ λογίζεται δίψαν, οὐ φρίττει ξίφος, φυλακὴν οὐ δειλιᾷ, τὸν θάνατον εὐεργέτην οἶεται» (³).

5. Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι καὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Μ. ἀναφερόμενα. Οὗτοι ἄλλοτε μὲν ἐκφράζονται περὶ αὐτοῦ εἰρωνικῶς, ἄλλοτε δὲ καταγίνονται εἰς τὴν συστηματικὴν δογματικὴν ἀνασκευὴν τῶν συγγραφεῶν του, ψέγοντες καὶ κατεριωνεύοντες οὐ μόνον τὰς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ τὴν μέθοδον, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζει αὐτάς. Εἰς τὰς ἀναιρέσεις τοῦ Βησσαρίωνος, Γρηγορίου πατριάρχου Κων)λεως (⁴) καὶ Ἰωσήφ Μεθώνης (⁵) ὑπάρχουν πλῆθος τοιούτων δογματικῶν καὶ μεθοδολογικῶν κατὰ τοῦ Μάρκου ἐπικρίσεων. Ἀλλὰ μετὰ τὴν αὐτῶν δύναται τις νὰ εὕρῃ καὶ τινὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς οἰκείοις τόποις. Ὁ Ἰωσήφ ὁ Μεθώνης, ἂν καὶ δριμύς ἀντίπαλος τοῦ Μ., δὲν ἀπαξιοῖ νὰ εἴπῃ περὶ αὐτοῦ «κἀκεῖνοι μὲν (οἱ ὑπογράψαντες δηλ.) δῶρα χρερὸ λαβόντες ἠνώθησαν, οὗτος δὲ οὔτε δῶρα ἔλαβεν, οὔτε χρυσῷ τὰς χεῖρας ἐμίανεν» (⁶).

Καὶ ὅσον διὰ τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου (¹), τῶν ὁποίων παραμένει ἄγνωστος ὁ συγγραφεὺς, δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἀσφαλὴς πηγὴ, διότι εἶναι μεροληπτικὰ ὑπὲρ τῶν λατινοφρόνων. Πολλὰ εἶναι αἱ ἀναγραφόμεναι ἱστορικαὶ ἀνακρίβειαι. Ὁ ἄγνωστος π. χ. συγγραφεὺς τῶν πρακτικῶν, ἀναφέρει ὅτι δὲν ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μάρκου καὶ συνεχιστὴς τῶν ἀγώνων του ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὁ ὕστερον πατριάρχης Κων)λεως, ἀλλ' ἕτερός τις, συνώμος (²). Ἀκριβὴς εἰς τὰ πρακτικὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ μόνον ἡ ἀπόδοσις

1. Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὀρει) συνταχθεὶς ὑπὸ Σπ. Λαυριώτου, ἐπεξεργασθεὶς δὲ καὶ διασκευασθεὶς ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου Παρίσιος 1925, σ. 430.

2. Αὐτόθι σ.σ. 421- 434.

3. Δοσιθέου πατριάρχου Ἱεροσολύμων : Τόμος Χαρᾶς. Ἰάσιον 1705, σ. 611.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ Γρηγορίου Μάμμα περὶ οὗ ἔγραψεν ὁ Νικ. Β. Τωμαδάκης ἐν Ε.Ε.Β.Σ., ΚΑ' 1951 σ. 120 κ.έ.

5. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωσήφ Πλουσιαδηνοῦ περὶ οὗ αὐτόθι σ. 134 κ.έ.

6. Migne P.G. τὸμ. 159 στ. 1024.

7. Mansi, Amplissima collectio conciliorum Paris - Leipzig Τόμ. 31A καὶ 31 B.

8. Mansi Τόμ. 31A σ. 1061.

τῶν κατὰ τὰς συζητήσεις καὶ ἐκ μέρους τῶν δύο μερῶν ἀπαγγεληθέντων λόγων.

6. Πληρεστέρα καὶ ἀκριβεστέρα πασῶν τῶν πηγῶν, δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μάρκου, Ἰωάννου τοῦ Νομοφύλακος, γραφὲν συναξάριον μετ' ἀκολουθίας ⁽¹⁾, τὸ ὁποῖον παρεδόθη ὑπὸ διαφόρους μορφάς, ἄλλοτε ἐκτενέστερον ἄλλοτε συντομώτερον. Παρὰ τὰς ὑπαρχούσας ἐν αὐτῷ ἐλλείψεις—δὲν ἀναφέρονται π.χ. αἱ χρονολογίαι τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μ.—εἶναι ἡ μόνη πλήρης βιογραφικὴ πηγή. Ὁ Ἰωάννης Εὐγενικός δὲν παραλείπει καὶ εἰς ἄλλους λόγους τοῦ νὰ ἀναφέρῃ μετὰ σεβασμοῦ τὸ πρόσωπον τοῦ ἀδελφοῦ του. Ἐν τῷ «ἀντιρρητικῷ» ⁽²⁾ π.χ. Ἰωάννου τοῦ νομοφύλακος γίνεται λόγος περὶ τῶν «περὶ καθαρτηρίου πυρός» λόγων τοῦ Μάρκου.

β') Βιβλιογραφία.

Ὑπὸ διάφορον πάντοτε πνεῦμα ἔγραψαν καὶ πάντες οἱ μεταγενέστεροι βιογράφοι τοῦ Μ. Τὸν 16ον αἰῶνα *Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος* ⁽³⁾, ὁ μέγας ῥήτωρ, ἔγραψε πραγματείαν ἐπιγραφομένην «τοῦ κύρ Μανουὴλ τοῦ Μεγάλου ῥήτορος λόγος περὶ Μάρκου τοῦ ἀγιοτάτου μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ τῆς ἐν Φλωρεντίας συνόδου καὶ κατὰ Γεμιστοῦ καὶ Βησσαρίωνος καὶ ἀνατροπῇ τῶν δυσσεβῶν συγγραμμάτων αὐτῶν», ἣν δημοσιευθεῖσαν πρῶτον ἐν «Christianskoje Ctenije» τόμ. II 1886 σ.σ. 102—162 ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἐπισκόπου Ἀρσενίου μετὰ ῥωσικῆς μεταφράσεως, ἀνεδημοσίευσεν ὁ *L. Petit* ἐν P. O. tom. XVII fasc. 2. σ. σ. 491—521. Ἡ πραγματεία αὕτη εἶναι μᾶλλον μία πολεμικὴ κατὰ τῶν ἰδεολογικῶν ἀνταγωνιστῶν τοῦ Μ. Ἐλάχιστα βιογραφικὰ στοιχεῖα δίδει. Εἶναι μία θερμὴ ἔξαρσις τῆς προσωπικότητος τοῦ Μ. καὶ τῶν ἀγώνων του, ὅπου δὲν λείπουν αἱ ῥητορικαὶ ὑπερβολαί. Πολλοὶ εἶναι ἐκ τῶν παλαιότερων οἱ ἐξάραντες τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ., ἀλλ' οὗτοι ἠρκέσθησαν νὰ ἐπαναλάβουν τὰ ἐλάχιστα βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ *Μανουὴλ Ῥήτορος*. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ *Νεκτᾶριος Ἱεροσολύμων* ἐν τῷ «περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησις» Ἰάσιον Μολδοβλαχίας ἀχρβ'. Ὁ *Δοσίθεος πατριάρχης Ἱεροσολύμων* ἠκολούθησε συστηματικώτεραν μέθοδον. Εἰς τοὺς τόμους Ἀγάπης, *Χαρῶς, Καταλλαγῆς*, ἐξέδωκε λόγους τοῦ Μ., τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ δρᾶσιν

1. *L. Petit* : Acolouthie de Marc Eugénikos achevénèque d' Ephèse ἐν S.B. II 1927 σ.σ. 193-235. *S. Pétridès* : Le synaxaire de Marc d' Ephèse introduction et texte grec ἐν R.O. Ch. 2ème série t. XV 1910. σ.σ. 97-107. *Σ. Πετρίδου* : Βιογραφικὰ συμβολαὶ εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Μ. Εὐγενικὸν τὸν Ἐφέσου ἐν. Ἀν. 1905 ἀριθ. 361-365 ἀπὸ 1 Φεβρ.-1 Ἀπριλίου. Τὸ συναξάριον τοῦ *L. Petit* εἶναι ὀλιγώτερον ἐκτεταμένον, ἀλλὰ λεπτομερέστερον.

2. Δοσιθέου πατρ. Ἱεροσολύμων : Τόμος Καταλλαγῆς Ἰάσιον 1692 σ. 223.

3. Περὶ τοῦ Μανουὴλ ἰδ. *Α. Παπαδ.* - *Κεραμέως* ἐν Ε.Φ.Σ.Π. ἔτος ε' 1902 σ.σ. 71-89.—*Κ. Οἰκονόμου* : Τὰ σφῆζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα Ἀθήνησι 1862 τ. 1 σ. σ. 562-565.—*Crusii* : Turcograecia Basileae 1584 σ. 146.

τοῦ ιστόρησεν στηριζόμενος εἰς τὸν Συρόπουλον, καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ ἀτόμου Ἀγάπης κατὰ Λατίνων» Ἰάσιον 1698, ἔδωκεν ὀλίγα βιογραφικὰ στοιχεῖα.

Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μελέτιος ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ» Βιέννῃ 1784, διαλαμβάνων τὰ κατὰ Φλωρεντίαν, θερμῶς ἐξαίρει τὴν εἰς τὸ δόγμα ἐμμονὴν τοῦ Μάρκου. Τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ δρᾶσιν τοῦ Μάρκου ἱστορεῖ καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νοβογορόδιας Θεοφάνης ὁ Προκόποβιτς ἐν τῷ «Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος» (μεταφρ. ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὑπὸ Εὐγ. Βουλγάρεως ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων Ἰωσήφ Βρυεννίου). Οὗτος μοναδικὴν πηγὴν εἶχε τὸν Συρόπουλον. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ θερμοῦ ἀπολογητισμοῦ ὑπὲρ τῶν προμάχων τῆς ὀρθοδοξίας ἐγράφη καὶ τοῦ Ἀθανασίου Παρίου ὁ Ἀντίπαπας ἦτοι ἀγῶνες ὑπερθαύμαστοι καὶ ἡρωϊκὰ παλαίσματα καὶ τῷ ὄντι ὑπερφυῇ κατορθώματα τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἐφέσου τοῦπικλῆν Εὐγενικοῦ, τοῦ κατ' ἐξαίρεσιν καὶ σχεδὸν μόνου προμάχου καὶ φύλακος τῆς ἀμωμήτου καὶ ἀγιοτάτης ἀποστολικῆς καὶ πατροπαραδότου ὀρθοδόξου πίστεως ἡμῶν τῶν Γραικῶν» Βιέννῃ 1785.

Ὑπὸ τὸ ἴδιον πνεῦμα ἐγράφη καὶ ὑπὸ τοῦ Καλλίστου Βλαστοῦ «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τοῦ σχίσματος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς, τῶν πρὸς ἑνωσιν ἀποπειρῶν ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου καὶ Γρηγορίου Ι' πάπα Ρώμης, τοῦ βίου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπ. Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, καὶ τῶν ἐν τῇ ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδῳ γενομένων, συγγραφέν ὑπὸ Καλλίστου Βλαστοῦ Ἀγιορείτου τοῦ Ἐφεσίου Ἀθῆναι 1896» (βιβλιοκρ. ἐν Β. Ζ. 9, 1900 σ. σ. 554—557).

Τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ βιβλίου καταλαμβάνει ἡ ἱστορία τοῦ σχίσματος. Τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ δὲν δίδεται μία βιογραφία πλήρης καὶ ἐπιστημονικῇ, ἀν καὶ ὁ συγγραφεὺς λέγῃ, ὅτι ἠρεύνησε πάσας τὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ τινα ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὅρους. Τὸ βιβλίον ἐν γένει τοῦ Βλαστοῦ ἀπευθύνεται μᾶλλον εἰς πάντα τιμῶντα τὴν μνήμην τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, ἢ εἰς οἰονδήποτε μεθοδικὸν ἐρευνητὴν.

Ὁ Ἀδαμ. Διαμαντόπουλος ἐν «Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος», ἐν Ἀθήναις 1899 (βιβλιοκρ. ἐν Β. Ζ., 11, 1902 σ. 531 ὑπὸ *H. Gelzer*), ἐρευνῶν τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἐν Φερράρα καὶ Φλωρεντίᾳ ἰδίως δρᾶσιν τοῦ Μάρκου, δὲν ἀποφεύγει τὰ ἀνακριβεῖας, αἵτινες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑλλιπῆ καὶ ἀτελεῆ χρῆσιν τῶν πηγῶν.

Ὅλιγα τινὰ περὶ Μ. ὡς καὶ κατάλογον τῶν ἔργων αὐτοῦ, καὶ τινα ἀνέκδοτα ἔργα, δίδει ὁ Ἀνδρόνικος Δημητράκοπουλος εἰς τὰ βιβλία του «Ὁρθόδοξος Ἑλλάς», Λειψία 1872 σ. σ. 98-105 καὶ «Ἱστορία τοῦ σχίσματος» Λειψία 1867 σ. 147 κ. ε.

Τὸ βιβλίον τοῦ Νικηφόρου Καλογερά «Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ Βησ-

σαρίων ὁ καρδινάλιος» Ἀθῆναι 1893 ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου μετεφράσθησαν γερμανιστὶ ἐν «Revue internationale de Théologie» τομ. 1, 1893 σ.σ. 565—589 (Πρβλ. βιβλιοκρ. ἐν Β.Ζ. 4, 1895 σ.σ. 145—153 ὑπὸ *I. Dräseke*) ἀποσκοπεῖ μᾶλλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τῶν δύο ἡγετῶν τῶν συγκρουσθέντων ρευμάτων, ἢ εἰς τὴν συστηματικὴν αὐτῶν βιογράφειν.

Ἐκ τῶν ξένων μελετητῶν ὁ *Philipp Meyer* εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ ἐν «Realencyklopädie für protest. Theologie und Kirche» 12, 1903 σ. 287—288 (ἐν λέξει *Marcus Eugenicus*) ἂν καὶ δεικνύει βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν, ἐλάχιστα βιογραφικὰ στοιχεῖα δίδει περὶ Μάρκου.

Πληρέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ *Louis Petit* ἐν «Dictionnaire de Théologie catholique» 9, 2, 1927 στ. 1968—1986 (ἐν λέξει *Marc Eugenicos*), εἰς τὸ ὁποῖον ὁμῶς οὗτος δὲν δύναται νὰ ἐκφράσῃ ἀνεπηρέαστως τὰς γνώμας του.

Ὁ *Grumel* ἐν *Marc d'Éphèse-vie-écrits-doctrine*· extrait d'«Estudis Franciscans» année XIX Col. XXXVI 1925, 425—448. Barcelone Sarria 1926 ἀποβλέπει περισσότερον εἰς τὴν δογματικὴν θεώρησιν τοῦ ἔργου τοῦ Μάρκου, ἐν ἀντιπαράβολῃ πρὸς τὴν δυτικὴν δογματικὴν διδασκαλίαν.

Ἐκ τῆς λοιπῆς περὶ Μάρκου Εὐγενικοῦ βιβλιογραφίας, δεόν νὰ ἀναφερθοῦν καὶ τὰ κάτωθι:

1) *I. Dräseke*: Zu Marcus Eugenicus ἐν: «Zeitschrift für Kirchengeschichte», 12, 1891 σ.σ. 91—116 (καὶ εἰς Ἑλλην. μετάφρασιν ὑπὸ Μελετιοῦ Ἀποστολοπούλου ἐν Παραρτήματι τῆς Παλιγγενεσίας 1895).

2) *Loch Valentin*: Antheil des Markus Eugenikus an dem Fortbestehen des griechischen Schisma durch seine Agitation auf dem Concile zu Florenz und nach demselben. Amberg 1844.

3) *Κ. Κρουμπάχερ*: Ἱστορία βυζ. λογοτεχνίας μετάφρ. Σωτηριάδου Α' τόμος σ.σ. 224—228.

4) *Κ. Λουκάκη*: Μνήμη τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μ. τοῦ Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ τοῦ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν Ἀνατολικῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων καὶ ὑπερμάχου καὶ φύλακος ἐν Μ.Σ. Ἰασις τοῦ Νοητοῦ Παράδεισου 1880 τόμ. Α' σ.σ. 397—429.

5) *Dimitry Wassilieff*: Notice biographique sur Marc Métropolitain d'Éphèse défenseur de l'orthodoxie ἐν: «Union Chrétienne» 1863 σ.σ. 20—22 καὶ 37—38.

6) Ἀωνόμου: Khalifat · Partiarcat et papauté · études historiques Paris · Athènes 1892.

7) *Παύλου Καλλιγᾶ*: Μελέται καὶ Λόγοι Ἀθῆναι 1882.

8) *J. G. Pitzipios*: L'église orientale, 2ème partie, Rome 1855 σ.σ. 50—60.

9) *Henri Vast*: Le cardinal Bessarion Paris 1878 σ.σ. 75—123.

10) *Νικηφόρου Καλογερά* ἐν ἑφημερ' «*Νέα Ἡμέρα*» 1890 ἀριθ. φύλλ. 809—812.

11) *Κωνστ. Οἰκονόμου*: Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικά Συγγράμματα τόμ. Α', Ἀθῆναι 1862 σ.σ. 556—562.

12) *Ἡλ. Τανταλίδου*: Παπιστικῶν ἐλέγχων τόμοι Α'—Γ'. (Κωνσταντινούπολις 1850—1853)

13) *Γεωργ. Γ. Παπαδοπούλου*: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς Ἀθῆναι 1890 σ.σ. 276—277.

γ) Καταγωγή—γέννησις—διδάσκαλοι.

1. Ὁ Γρηγόριος πατριάρχης Κων)λεως εἰς τὴν ἀπολογίαν του εἰς τὴν τοῦ Ἐφέσου ὁμολογίαν λέγει: «ὁ τῆς Ἐφεσίων πόλεως ἀρχιερεὺς κύριος Μάρκος ὁ ἔκ τινος πατρωνυμίας Εὐγενικός καλούμενος» (¹). Ὅθεν ἡ ἐπωνυμία Εὐγενικός ἦτο οἰκογενειακὸν ἐπίθετον, τὸ ὁποῖον ἐδήλου εὐγένειαν καταγωγῆς. Τὸ γένος τῶν Εὐγενικῶν ἦτο λίαν γνωστὸν εἰς Κων)λιν ἤδη πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος. Εἰς συνοδικὴν πρᾶξιν (1400—1401) (²) ἀναφέρεται «ὁ τιμιώτατος πρωτέκδικος τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας... διάκονος κὺρ Γεώργιος ὁ Εὐγενικός» καθὼς καὶ ὁ πρόγονος αὐτοῦ Μανουὴλ ὁ Εὐγενικός. Εἰς ἄλλην συνοδικὴν πρᾶξιν τοῦ 1400 ἀναφέρεται «ὁ θεοφιλέστατος πρωτονοτάριος ὁ Εὐγενικός» (³) ὡς καὶ «ὁ μέγας χαρτοφύλαξ, κύρις Γεώργιος ὁ Εὐγενικός» (⁴). Αἱ εἰδήσεις αὗται συνδυαζόμεναι μετὰ τῆς εἰδήσεως τοῦ συναξαρίου Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ, ὅτι «γεννήτορες δὲ αὐτῷ Γεώργιος τε διάκονος καὶ σακελλεῖον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας» (⁵), πείθουν ὅτι ὁ Γεώργιος Εὐγενικός ἦτο ὁ πατὴρ του, κατ' ἀρχὰς διάκονος καὶ ὕστερον, πρωτέκδικος, πρωτονοτάριος καὶ μέγας χαρτοφύλαξ. Ἡ μήτηρ του ἦτο θυγάτηρ ἱατροῦ τινος Λουκά καλουμένου «τὸ δὲ γένος ἀμφοῖν ἄνωθεν ἀκριβῶς θεωρούμενον πανταχόθεν εὐγενεῖα τε καὶ πλούτῳ μετρίῳ καὶ κοσμικῇ λαμπρότητι, μετὰ θεοσεβείας καὶ ἀρετῆς κοσμούμενον» (⁶).

2. Περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ, οἱ μεταγενέστεροι μελετῆται ὁρμώμενοι ἀπὸ τοῦ Κρουμβάχερ (⁷), ὅστις τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννην ἀποκαλεῖ Τραπεζούντιον, βάσει ἐκφράσεως αὐτοῦ εἰς Τραπεζοῦντα (⁸), ὑπεστήριξαν τὴν ἐκ

1. P. G. Migne τόμ. 160 στ. 13.

2. Miklosich Müller: A. D. II. σ. 427

3. Αὐτόθι σ. 325.

4. Αὐτόθι σ. 507.

5. S.B. II, 1927 σ. 213.

6. Αὐτόθι.

7. Κρουμβάχερ: Ἱστορία τῆς Βυζ. λογοτεχνίας Τόμ. II σ. 174.

8. ἐν Tafel: Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula Francofurti 1832, σ.σ. 370-373.

Τραπεζούντος καταγωγὴν τοῦ Μάρκου. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀσφαλές. Ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης δίδει ἐν σημείωμα κώδικος περιέχοντος τὴν θεραπευτικὴν τοῦ Γαληνοῦ, ἀναφέρον «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰωάννου πόνο». Τὰδ' ἐνδημοῦντι τῷ καλῷ Μελετίῳ γέγραφε φίλος Εὐγενικός τὴν κλησιν, εὐχῆς ἀπαύστου τῆς πρὸς αὐτὸν φιλίας» (¹). Ἐν τῷ ἰδίῳ κώδικι ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς «ἐγράφη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυροῦ Μελετίου καὶ ἱατροῦ τοῦ ἀπὸ τὸν Ἀθῶ, παρὰ Ἰωάννου Ἰμβρίου τοῦ Μεταξοπούλου τελειωθὲν κατὰ τὴν γ' Φεβρουαρίου μηνὸς ἐν ἔτει ,η'ολγ» (1425). Καὶ ποῖος μὲν ἦτο οὗτος ὁ Μελέτιος ἱατρός δι' ἐξόδων τοῦ ὁποίου ἀντεγράφη ἡ θεραπευτικὴ τοῦ Γαληνοῦ, δὲν ἐνδιαφέρει. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ταυτίζεται Εὐγενικός τις, μετὰ τινος Μεταξοπούλου τοῦ Ἰμβρίου. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὸν χρόνον τῆς γραφῆς τοῦ κώδικος, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ, ὅστις περὶ τὸν χρόνον αὐτὸν ὑπῆρξε βιβλιογράφος (²). Ὅθεν πρὸς τὴν ἐπωνυμίαν Εὐγενικός συνάπτεται καὶ ἡ ἐπωνυμία Μεταξόπουλος, ὁπότε καὶ ἡ ἐξ Ἰμβρίου καταγωγὴ τῶν Εὐγενικῶν εἶναι λίαν πιθανή. Ἀλλωστε ὑπάρχει ἔκφρασις τοῦ Ἰωάννου Εὐγενικοῦ εἰς τὴν νῆσον Ἰμβρον (³).

3. Περὶ μὲν τοῦ τόπου γεννήσεως τοῦ Μ. ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἀναφέρει τὴν Κων(ν)λιν, ἐν ᾗ «ἐξέλαμψε... φῶς καὶ τραφεῖς καὶ παιδευθεῖς» (⁴). Τὸ ἔτος δὲ τῆς γεννήσεώς του δὲν παρεδόθη. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου του, ὅστις ὡς θὰ ἴδωμεν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μετὰ τὴν 1444 καὶ 1445, δεδομένου ὅτι ἔζησε, κατὰ τὸν Βίον τοῦ ἀδελφοῦ του, 52 ἔτη, ὁ χρόνος τῆς γεννήσεώς του ὑπολογίζεται μετὰ τὴν ἐτῶν 1392 καὶ 1393. Τὸ ὄνομά του ἀρχικῶς ἦτο Μανουήλ. Μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας του ὁ Μ. διδάσκαλον εἶχε τὸν πατέρα του, ὅστις διετήρει φροντιστήριον. Ἀπὸ τοῦ 13ου ἔτους, κατὰ τὸν Βίον, διδασκάλους ἀπέκτησε τὸν μητροπολίτην Σηλυμβρίας Χορτασμένον, τὸν μετακληθέντα Ἰγνάτιον (⁵), καὶ τὸν Γεώργιον Πλήθωνα. Περὶ τοῦ Πλήθωνος ὡς διδασκάλου του, ὡς καὶ περὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὡς συμμαθητοῦ του γράφει ὁ Συρόπουλος «ὥρισε (ὁ βασιλεὺς) οὖν τὸν Ἐφέσον, τὸν Νικαίαν, τὸν σοφὸν Γεμιστὸν ὃς ποτε καὶ διδάσκαλος αὐτοῖς ἐχορημάτισεν» (⁶). Ὁ Grumel παραδέχεται, ὅτι ὁ Μ. ὑπῆρξε καὶ μαθητὴς τοῦ Μανουὴλ Χρυσοκόκκου, τοῦ Μακαρίου Μακροῦ καὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυενίου (⁷). Τόσον ὁ Μαν. Χρυσοκόκκης, ὅσον καὶ ὁ Μακάριος Μακρῆς ἦσαν τότε

1. Λαυριώτου: Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας... σ. 408. σημ. 1.

2. Νικ. Β. Τωμαδάκη: Ἀμυροῦτζεα «Ἀθηνᾶ» ΝΖ', 1953 σ. 64.

3. Ἐν: Anecdota nova. Boissonade Παρίσιος 1844 σ.σ. 329-346.

4. S. B. II 1927, σ. 213.

5. Αὐτόθι σ. 196. Περὶ τοῦ Χορτασμένου ὡς διδασκάλου του καὶ ὁ Βησσαρίων ἐν Συρόπ. τμ. 8' κεφ. ζ' σ. 259.

6. Συρ. Τμ. ε' κεφ. ιδ' σ. 134.

7. V. Grumel: Marc d' Ephèse Vie-écrits—doctrine. σ.3

διδάσκαλοι περιώνυμοι. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως μαρτυρίαι συγχρόνων ἀναφέρουσαι τὸν Μᾶρκον μαθητὴν τῶν διδασκάλων αὐτῶν. Εἶναι πιθανὸν νὰ ἐφοίτησεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ περιφήμου τότε ῥήτορος Μαν. Χρυσοκόκκου, παρὰ τῷ ὁποίῳ εἶχε φοιτήσῃ ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Φίλελος (').

Εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Μ. ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Βρυεννίου, διότι κατὰ τὰ ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο τοῦτο δυνατόν, ἦτοι μεταξύ τῶν ἐτῶν 1406 καὶ 1412, ὁ Βρυένιος εὗρίσκετο εἰς τὴν Κύπρον. Ὅτε δὲ τῷ 1412 ἐπέστρεψεν, ὁ Μᾶρκος ἦτο ἤδη 20 ἐτῶν.

δ') Μ. ὁ Εὐγενικός πρὸ τῆς συνόδου

1. Δὲν ἔχομεν πολλὰ στοιχεῖα διὰ τὴν πρὸ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, πολιτείας τοῦ Μάρκου. Ἐκ τινος κανόνος γραφέντος πρὸς τιμὴν τοῦ πατριαρχοῦ Εὐθυμίου Β', μανθάνομεν ὅτι πρὶν γίνῃ μοναχὸς διετέλεσε «*ῥήτωρ τῶν νοταρίων*» (²). Κατὰ τὴν πρὸ τοῦ μοναχικοῦ του βίου περίοδον, ἐπίσης προέστη τοῦ πατρικοῦ φροντιστηρίου «*Καὶ οὐ θαυμαστόν γε τοῦτο, εἰ ὁ ἀνὴρ, ἐπὶ γραμματικῇ καὶ λογογραφίᾳ κέκλεισται καὶ διδασκαλείου παιδων προέστη χρόνον ἤδη συχνόν...*» λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Γρηγόριος πατρ. Κων)λεως (³).

Κατὰ τὸ 26ον ἔτος περίπου τῆς ἡλικίας του, ἦτοι τῷ 1418, διανέμει πάντα τὰ ὑπάρχοντά του εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ γίνεται μοναχὸς εἰς τὴν νῆσον Ἀντιγόνην, ὅποτε μετονομάζεται ἀπὸ Μανουήλ, Μᾶρκος.

2. Μετὰ παρέλευσιν δύο ἐτῶν, ὅτε ὁ κίνδυνος διὰ τοὺς εἰς τὰς νήσους ἰδίᾳ διατρίβοντας ἦτο καταφανής, ἐνεκα τῆς τουρκικῆς προελάσεως, ὁ Μ. ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Κων)λιν, ὅπου ἐνεκλείσθη εἰς τὴν μονὴν Ἀγίου Γεωργίου τῶν Μαγγάνων(⁴).

Ὁ βιογράφος τοῦ Μ. Μανουήλ ὁ ῥήτωρ ἀναφέρει, ὅτι ἐν τῇ μονῇ αὐτῇ τόσον ἐνέτριψεν εἰς τὴν μελέτην, ὥστε δὲν ἠδύνατο καὶ αὐτοὺς τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους του νὰ ἴδῃ. Μοναδικὸν ἐνταῦθα ἔργον του ἦτο ἡ μελέτη τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἀγίων Γραφῶν. Ὁ Γ. Σχολάριος γράφει περὶ τῆς μοναχικῆς περιόδου τοῦ βίου τοῦ διδασκάλου του : «*Τοσοῦτον εἰπεῖν ἔχω περὶ τῆς τοῦ πατρὸς καθαρότητος, ὅτι νεώτερος μὲν ὢν, καὶ πρὶν ἐλθεῖν τὴν τοῦ Χριστοῦ νέκρωσιν, σωφρονέστερος ἦν τῶν τὰς ἐρήμους οἰκούντων, ἐπεὶ δὲ πάντα ῥίψας διὰ Χριστόν, τὸν τῆς θείας ὑποταγῆς ὑπέδου ζυγόν,*

1. Cent-dix lettres grecques de François Filelfe E. Legrand, Paris 1892 σ. 112.

2. E. Legrand: Canon à la louange du patriarche Euthyme II par M. Eugenicos ἐν R.E.G. tom. 5 1892 σ.σ. 422-426.

3. P.G. Migne 160 στ. 16

4. Περὶ τῆς μονῆς ἰδ. Μ. Ψελλοῦ: Ἱστορία ἐκδεδομένη ὑπὸ Κων. Σάβα Λονδῖνον 1899 σ.σ. 171-173- R. Janin : La géographie ecclésiastique de l' empire byzantin tom III. les églises et les monastères Paris 1953 σ.σ. 75-81.

οὐτ' ἐφεύσατο τὰς πρὸς αὐτὸν ὑποσχέσεις, οὐδὲ πάλιν πρὸς τοὺς κοσμοκὸνους θορύβους ἀπέκλειεν ὑπὸ τῆς προσκαίρου δόξης παρασυρεῖς, καὶ μέχρι τῆς τελευταίας τῇ θέρμῃ τῆς εἰς Χριστὸν ἀγάπης ἐνέμεινεν, οἰκῶν μὲν τὴν πόλιν, ἀλλ' ἀπολὺς ὢν διὰ τὸ μηδενὶ προσηλῶσαι τῶν ἐν αὐτῇ» (¹). Ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάνων ὁ Μ. ἔγραψε πλεῖστα ἔργα, ἐν οἷς καὶ τὸ «κατὰ ἀκινδυνιστῶν» (²), ἐν τῷ ὁποίῳ διαφαίνεται ἡ ἐπίδρασις τῶν ἡσυχαστικῶν καὶ Παλαμικῶν δοξασιῶν.

Ἔτι μοναχὸς ὢν ὁ Μ., ἦτο γνωστὸς καὶ αἱ γινῶμαι του περὶ θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα ἦσαν βαρύνουσαι. Τὴν ἀπόκρισιν, ἣν ἔδωκε πρὸς τὸν μοναχὸν Ἰσιδώρον «περὶ ὄρων ζωῆς», «μετὰ τὸ συγγράφαι, μικρὸν ἐν ἱερομονάχοις τατιόμενος, ἀνέγνω τῷ βασιλεῖ Ἰωάννῃ» (³).

Εἰς τὴν μοναχικὴν ταύτην περίοδον ἀνάγονται θεολογικαὶ μελέται δογματικοῦ περιεχομένου, ὡς καὶ ποιήματα, κανόνες, ἐπιγράμματα κλπ.

ε) Ὁ Μάρκος κατὰ τὴν σύνοδον

1. Τὴν ἡσυχον διαμονὴν τοῦ Μ. Εὐγενικοῦ ἐν τῇ μονῇ τῶν Μαγγάνων, ἤλθε νὰ διακόψῃ τὸ ἐγερθὲν ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ Μάρκος ἀνεκνήρυχθη, ὅτε ἦτο ἀκόμῃ ἱερομόναχος, τοποτηρητὴς τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φιλοθέου (⁴) καὶ ὕστερον ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς, ἵνα μετὰ τοῦ Διονυσίου Σάρδεων καὶ τοῦ Βησσαρίωνος ὡς «πρόκριτοι παρῶσιν ἐν τῇ συνόδῳ» (⁵). Ὁ Σχολάριος ἀναφέρει τὸν Μάρκον ὡς «ἐξαρχον τῆς συνόδου» (⁶).

Ἡ ἀνάληψις τοιούτων ἀξιωματίων ὑπὸ τοῦ Μάρκου ἔγινε κατόπιν βασιλικῆς αἰτήσεως. Ὡς δὲ ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος, προετίμα ἀντὶ ὅλων αὐτῶν τῶν ἀξιωματίων καὶ τῶν τιμῶν, τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν γαλήνην τῆς μοναστικῆς ζωῆς. «Ἐγὼ οὔτε ἀρχιερεὺς ἐβουλόμην γενέσθαι, οὔτε εἰς τὴν σύνοδον ἀφικέσθαι, εἰλόμην γὰρ ἐξ ἀρχῆς τὸν μοναχικὸν καὶ ἡσύχιον κατὰ τὸ ἐνόν μοι διαζῆν βίον, ἡ δὲ ἀγία βασιλεία σου ὤρισας καὶ ἀπήτησάς με καὶ τὰ δύο, καὶ μὴ βουλόμενος ἠναγκάσθην τηρεῖν τὴν ὀφειλομένην ὑπακοὴν πρὸς τὴν ἀγίαν βασιλείαν σου» (⁷). Ἐξ ἄλλου ἡ περίοδος αὕτῃ εὕρσκει τὸν Μ. ἀσθενῆ. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του εἰς τὴν Ἱταλίαν, ἦτο ἤδη καταπεπονημένος ἐκ τῆς ἀσθενείας, καὶ διὰ τοῦτο μετὰ κόπου φαίνεται ὅτι ἐνέδωκεν εἰς τὴν βασιλικὴν ἀπαίτησιν. «Μήτε τὴν ἑμαυτοῦ ἀσθενείαν ὑπολογισάμε-

1. Σχολ. I σ. σ. 248-249.

2. Gass.: Die mystik des Nikolaus Cabasilas von leben in christo Greifswald 1849 σ. σ. 217-232.

3. Σχολ. I σ. 428.

4. Συρ. Τμ. γ' κεφ. γ' σ. 45.

5. Συρ. Τμ. γ' κεφ. ιε' σ. 59.

6. Σχολ. II σ. 493 καὶ III σ. 194.

7. Συρ. Τμ. ι' κεφ. ε' σ. 284

νος, μήτε τὸ τοῦ προκειμένου πράγματος, ἐργῶδες τε καὶ ὑπέρογκον, ἀλλ' ἐλπίσας ἐπὶ Θεῷ» (¹), λέγει ὁ ἴδιος, ὅτι κατῆλθεν εἰς τὴν σύνοδον.

2. Ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἦλθεν εἰς τὴν Ἱταλίαν ἄνευ οὐδεμιᾶς κατὰ τῆς συνόδου καὶ τῆς ἐνώσεως προκαταλήψεως· εἰς τὸ βάθος ἐπόθει μίαν ἔνωσιν, δι' ἧς τὸ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν χάσμα θὰ ἐγεφυροῦτο. Ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἐριστικῆς προκαταλήψεως ἐνεφορεῖτο. Οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους εἶπε κατὰ τὰς πρώτας συζητήσεις τῆς συνόδου, διείποντο ὑπὸ πνεύματος φιλειρηνικοῦ: «Χρὴ μετ' ἀγάπης τοὺς λόγους ποιεῖσθαι, ἐπεὶ καὶ περὶ εἰρήνης ἐστὶν ὁ λόγος» (²). Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, καὶ εἰς τὴν ἄρσιν τοῦ σχίσματος ἀπέβλεπον ἀρχικῶς πᾶσαι αἱ προσπάθειαι τοῦ «Εἶπεν οὖν ὁ Ἐφέσου πρῶτον μὲν ὅπως ἐστὶν ἀναγκαιοτάτη ἡ εἰρήνη ἣν κατέλιπεν ἡμῖν ὁ δεσπότης ἡμῶν ὁ Χριστὸς καὶ ἀγάπη, δεύτερον ὅτι παρέβλεψε ἡ ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία τὴν ἀγάπην καὶ διελύθη καὶ ἡ εἰρήνη, τρίτον ὅτι ἀνακαλουμένη νῦν ἡ ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία τὴν τότε καταληφθεῖσαν ἀγάπην, ἐσποῦδασεν ἵνα ἔλθωμεν ἐνταῦθα καὶ ἐξετάσωμεν τὰς μεταξὺ ἡμῶν διαφοράς, τέταρτον ὅτι, ἀδύνατόν ἐστιν ἀνακαλέσασθαι τὴν εἰρήνην ἐὰν μὴ λυθῇ τὸ τοῦ σχίσματος αἷτιον, καὶ πέμπτον, ἵνα καὶ οἱ ὄροι τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀναγνωσθῶσιν, ὥς ἂν φανῶμεν καὶ ἡμεῖς σύμφωνοι τοῖς ἐν ἐκείναις πατράσι καὶ ἡ παροῦσα σύνοδος ἐκείναις ἀκόλουθος» (³).

Ὑπὸ τοιοῦτου πνεύματος ἐμφορούμενος ὁ Μάρκος, δὲν ἤργησε νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι αὕτη ἡ ποθουμένη ἔνωσις ἐσήμαινεν ὑποταγὴν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὸν πάπαν, καὶ κατὰ συνέπειαν δογματικὴν αὐτῆς παραχάραξιν. Τότε ἀντέταξεν ὅλας τὰς δυνάμεις τοῦ διὰ τὴν μὴ ὑπογραφὴν ἐνὸς ὅρου τόσον ἐξουθενωτικοῦ.

Δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν ἐν τῇ ἐξιστορήσει τῆς ἐν Φερράρα καὶ Φλωρεντία ἀγωνιστικῆς ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας δράσεως τοῦ Μάρκου. Οἱ ἐκφωνηθέντες ὑπ' αὐτοῦ λόγοι κατὰ τὴν σύνοδον καὶ ἐν γένει ὅλον τὸ συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον, ἀφιερωμένα εἰς τὸν ἀνθενωτικὸν ἀγῶνα, ἀναδεικνύουν αὐτὸν ἕνα ἐκ τῶν κυριωτέρων προμάχων τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἀντικειμενικὴ ἐκθεσις τοῦ Συροποῦλου τῶν κατὰ τὴν σύνοδον ἐκείνην εἶναι μίᾳ ἑξαρσίς τῆς ἐν Φερράρα καὶ Φλωρεντία πολιτείας τοῦ Μάρκου.

3. Περὶ τὸ τέλος τῶν ἐν Φλωρεντία συζητήσεων, ὅτε ὁ ὅρος ὑπεγράφη, ὁ Μάρκος, «σιωπῶν καὶ ἀλγῶν ἐπὶ τοῖς γενομένοις» (⁴), φοβηθεὶς δὲ ἀφ' ἐτέρου μήπως ὑπογράψῃ κατ' ἀπαίτησιν ἢ τιμωρηθῇ ὡς ἀπειθής, ἤξιωσεν ἀπὸ τὸν βασιλέα, ἵνα, ἐναντι ὅλων τῶν προσπαθειῶν τοῦ καὶ τῶν κόπων του, μὴ ὑποστῇ τοιοῦτον ἐξαναγκασμόν, καὶ ἐπιστρέψῃ ἀσφαλῆς εἰς τὴν Κων(σταντι)ν.

1. P. O. tom. XVII fasc. 2, 1923 σ. 443.

2. Συρ. Τμ. ζ' κεφ. ιζ' σ. 166.

3. Συρ. Τμ. ζ' κεφ. ιζ' σ. 167.

4. Συρ. Τμ. ι' κεφ. ε' σ. 284.

Ὁ βασιλεὺς ἔδωκεν εἰς τὸν Μᾶρκον καὶ τὰς δύο διαβεβαιώσεις, ἃν καὶ ὁ πάπας ἠπεύλει νὰ θεωρηθῇ οὗτος ἀπειθής καὶ νὰ ἀποκηρυχθῇ ὡς αἰρετικὸς⁽¹⁾. Οὕτω ἀπὸ τῆς Φλωρεντίας, ὁ βασιλεὺς ὠδήγησε τὸν Μ. εἰς Βενετίαν τὴν 6ην Σεπτεμβρίου 1439, καὶ ἔπειτα εἰς τὸ «ἴδιον ἐμβιβάσας κάτεργον»⁽²⁾ ἐπανέφερεν αὐτὸν ἀσφαλῆ εἰς Κων)λιν. Τοῦτο πείθει περὶ τοῦ μεγίστου σεβασμοῦ καὶ ὑπολήψεως, ὃν ἐτύγχανεν ὁ Μ. παρ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, «ὃς εἶπερ τις τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν καὶ σοφίαν εἶχε θαυμάσας»⁽³⁾.

στ') Ὁ Μᾶρκος μετὰ τὴν σύνοδον.

1. Ὁ Μᾶρκος μετὰ πάντων τῶν λογίων τῶν μετασχόντων τῆς συνόδου, ἐπέστρεψεν εἰς Κων)πολιν τὴν 1ην Φεβρουαρίου 1440⁽⁴⁾.

Εἶχον παρέλθει τρεῖς μῆνες περίπου ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς των, καὶ οὐδόλως ὁ βασιλεὺς ἐνδιέφερέτο περὶ τὰ ἐκκλησιαστικά. Ἀφ' ἐτέρου ὁ λαὸς τῆς Κων)λεως καταφανῶς διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τὴν σύνοδον ἐκείνην καὶ ἐμίσει πάντας τοὺς ὑπογράψαντος καὶ ἀποδεχθέντας τὴν ἑνωσιν. Τοῦναντίον ὁ λαὸς αὐτὸς ἀπέβλεπε πρὸς τὸν Μ. ὡς πρὸς ἅγιον. «Ὁ Ἐφέσου εἶδε τὸ πλῆθος δοξάζον αὐτὸν ὡς μὴ ὑπογράψαντα, καὶ προσεκύνουν αὐτῷ οἱ ὄχλοι καθάπερ Μωϋσεὶ καὶ Ἀαρὼν καὶ εὐφρόμουν αὐτὸν καὶ ἅγιον ἀπεκάλουν», ἀναφέρει αὐτὸς ὁ ἀνασκευαστὴς τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, Ἰωσήφ ὁ Μεθώνης⁽⁵⁾.

Ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη πλέον νὰ ὀρίσῃ πατριάρχην, προσέφερε τὴν πατριαρχίαν εἰς τὸν Μᾶρκον⁽⁶⁾. Τούτου δὲ ἀρνηθέντος, καὶ τοῦ λατινοφρονούντος Μητροφάνους Κυζίκου ἀναλαβόντος τὴν πατριαρχίαν κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, καθ' ἣν πάντες ἐπρόκειτο νὰ συλλειτουργήσουν, ὁ Μᾶρκος δὲν προσῆλθεν εἰς τὴν λειτουργίαν⁽⁷⁾. Κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἡμέραν ἀπέδρασεν ἐκ Κων)λεως. Ὡς δὲ ἀναφέρει πάλιν ὁ Συρόπουλος⁽⁸⁾, ἡ ἀπόδρασις αὐτῆ τοῦ Μ. βαθεῖαν αἰσθησιν προῦκάλεσεν εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις ἐφοβεῖτο καὶ ἄλλας ἀποδράσεις τῶν λοιπῶν μὴ ἀποδεχθέντων τὸν ὅρον τῆς ἐνώσεως. Πάντως ὁ Μ. ἀπέδρασεν ἐκ Κων)λεως, ἐξ αἰτίας τῶν δυσμενεστάτων συνθηκῶν ἃς εἶχον δημιουργήσει δι' αὐτὸν οἱ ἐνωτικοί, ὡς ἀναφέρει ὁ Σχολάριος⁽⁹⁾.

2. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐκ Κων)λεως φυγὴν πολὺ πτωχὰ εἶναι ὅσα ἐκθέτει

1. Συρ. Τμ. ι' κεφ. ιε' σ. 304.

2. Συρ. Τμ. ια' κεφ. β' σελ. 314.

3. Σχολ. I σ. 252

4. Συρ. Τμ. ια' κεφ. ι' σ. 328.

5. P.G. Migne Τόμ. 159, στ. 992.

6. Συρ. Τμ. ιβ' κεφ. β' σ. 332

7. Συρ. Τμ. ιβ' κεφ. ζ' σ. 338.

8. Συρ. Τμ. ιβ' κεφ. ια' σ. 347

9. Σχολ. I σ. 252 καὶ IV σ. 445.

ὁ Συρόπουλος, ὅτι δηλ. ὁ Μᾶρκος πρῶτον ἔφυγεν εἰς τὴν Προῦσαν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Ἐφεσον (¹). Ὁ ἴδιος ὁ Μᾶρκος εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τινὰ ἱερομόναχον καὶ πνευματικὸν Θεοφάνην εἰς Εὐρίπτον ἀφηγεῖται : « Μετὰ τὸ ἀπελθεῖν ἡμᾶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀναβάντος εἰς τὸ πατριαρχεῖον ἐνὸς τῶν ὑπογραψάντων λατινοφρόνων καὶ ἐνοχλοῦντος ἡμᾶς, ἀπῆλθον εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου ἐξ ἀνάγκης. Ἐκεῖ δὲ πάλιν μηδεμίαν εὐρὴν ἀνάπανσιν καὶ χαλεπῶς νοσήσας καὶ ζημιούμενος παρὰ τῶν ἀσεβῶν καὶ πειραζόμενος, διότι μὴ εἶχον ὄρισμὸν αὐθεντικόν, ἐξῆλθον κἀκεῖθεν ἐπὶ σκοπῷ τοῦ ἀπελθεῖν εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Διαπεράσας οὖν εἰς τὴν Καλλίπολιν καὶ διερχόμενος διὰ τῆς Λήμνου ἐκρατήθην ἐνταῦθα καὶ περιορίσθην παρὰ τοῦ βασιλέως » (²).

Ἡ ἀπόδρασις τοῦ Μ. ἐκ Κων)λεως ἔγινε, κατὰ Συρόπουλον, τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦ 1440 βεβαίως. Ὡς δὲ ἀναφέρει Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός εἰς τὸν βίον, ὁ περιορισμὸς τοῦ Μ. εἰς τὴν Λήμνον διήρκεσε δύο ἔτη. Πότε ὅμως ἀκριβῶς οὗτος ἀπληθευρώθη; Εἷς τι ἐπίγραμμα εἰς « εἰκόνα τῶν ἁγίων τριῶν παίδων τῶν ἐν Ἐφέσῳ » ὁ Μᾶρκος ἀναφέρει, ὅτι κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς αὐτῶν ἀπληθευρώθη. « Τῇ γοῦν ἑορτῇ τῆς ὑμῶν ἐκδημίας, ἐκ τῆς φυλακῆς ἀπολυθῆναι φθάσας » (³) ῥῆτοι τὴν 4ην Αὐγούστου τοῦ 1442. (⁴). Ἐκ τῆς Λήμνου ὁ Μ. ἐπανερχεται εἰς Κων)λιν. Ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1442 μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ δὲν ἔχομεν πλέον εἰδήσεις περὶ τοῦ βίου του.

3. Καὶ περὶ μὲν τοῦ χρόνου τοῦ θανάτου τοῦ Μ. πολλαὶ καὶ διάφοροι γνώμαι ἐξεφράσθησαν. Γενικῶς ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις τοῦ θανάτου τοῦ Μ. κυμαίνεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1441 καὶ 1452 (⁵).

Ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μ. ἀναφέρεται, ὅτι οὗτος ἐξέπνευσε μίαν 23ην Ἰουνίου. Ποίου ὅμως ἔτους; Μανουὴλ ὁ ῥήτωρ λέγει, ὅτι ἐπέζησε τρία ἔτη μετὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας ἐπάνοδον (⁶). Πάντως εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ Μ. ἀπέθανεν ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας του, ὥς λέγει ὁ Γ. Σχολάριος εἰς τὴν ἐπικήδειον μονωδίαν του, « πρὶν ἐκεῖνον ἐγγηράσαι τοῖς κτηθεῖσι καλοῖς, πρὶν ἡμᾶς αὐτοῦ καθαρῶς ἀπολαῦσαι, ἐν ἀκμῇ τῆς προσκαίρου ταύτης ζωῆς, ἐκ μέσων ἀνθρώπων τῶν ἡμετέρων χειρῶν » (⁷). Ὁ βίος τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐξ ἄλλου, ἀναφέρει αὐτὸν ἀποθανόντα εἰς ἡλικίαν 52 ἐτῶν.

Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀσθενείας του, τὸ συναξάριον τῶν ἀγιορειτικῶν κωδίκων

1. Συρ. Τμ. ιβ' κεφ. ζ' σ. 338.

2. Π.Π. Α', σ.21- Ρ.Ο. XVII fasc. 2, 1923 σ. 480

3. Α. Παπαδ. Κεραμεὺς Μκυρογ. βιβλιοθήκη Ἑλληνικὰ ἀνέκδοτα, Κων)λις 1884, σ.108

4. Ρ.Ο. Ch. 1922-23 tom. XXIII σ. 414-415

5. Β.Ζ. τόμ. ΙΑ' 1902 σ. 50 κ.έ.—Π.Π. Α', σ. ιθ-κ σήμ. 3.—Bess τόμ. 36, 1920 σ.134.

6. Ρ.Ο. XVII fasc 2, 1923 σ.521.

7. Α. Νόρωβ: Μ. τοῦ Ἐφесίου καὶ Γ. τοῦ Σχολαρίου ἀνέκδοτα ἐν Παρίσις 1859 σ.84.—Π. Π. Β', σ. 37.—Σχολ. τόμ. Ι σ.253.

μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Μᾶρκος ἡσθένησε 14 ἡμέρας καὶ ἀπέθανε μὲ φρικτὰς ὁδύνας ⁽¹⁾. Ἰωσήφ ὁ Μεθώνης ἀποκαλεῖ τὴν ἀσθένειαν αὐτὴν «σεληναῖον πάθος» ⁽²⁾. Ὁ Μᾶρκος φαίνεται, ὅτι ὑπέφερεν ἐκ τινος χρονίας νόσου, ἥδη πρὸ τῆς εἰς Ἰταλίαν μεταβάσεώς του. «Υπὸ τε τῆς συνήθους ἐνοχλούμενος ἀσθενείας» ⁽³⁾ λέγει ὁ ἴδιος.

Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ θανάτου τοῦ Μάρκου, ἐξ ὧλων τῶν μέχρι τοῦδε ἐξενεχθεισῶν γνωμῶν πιθανωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ *L. Petit* ⁽⁴⁾, ἥτις φέρει αὐτὸν ἀποθανόντα τὴν 23ην Ἰουνίου 1444. Εἷς τινὰ λόγον Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, τὸν ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογήσωμεν περίπου, χάρις εἰς τι σημεῖωμα ἀναφέρον ὅτι ὁ λόγος οὗτος ἀντεγράφη ὑπὸ Συλβ. Συροπούλου καὶ ὅτι ἡ ἀντιγραφή αὐτὴ ἐτελείωσε τὴν 8ην Αὐγούστου 1445, γίνεται λόγος περὶ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ ὡς ἥδη ἀποθανόντος, «καὶ ὁ μακάριος ἐκεῖνος τῆς Ἐφεσίων πρόεδρος Μᾶρκος....» ⁽⁵⁾ Δεδομένου ὅτι ὁ ὑπὸ Συλβ. Συροπούλου ἀντιγραφεὶς λόγος Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, ἐγράφη ὑπ' αὐτοῦ πρὸ τῆς 8ης Αὐγούστου 1445, καὶ ὁ θάνατος τοῦ Μάρκου ἀσφαλῶς συνέβη πρὸ τῆς χρονολογίας αὐτῆς.

Ἐν τῷ ἰδίῳ πονηματίῳ τοῦ Σχολαρίου, τῷ ἀντιγραφέντι ὑπὸ τοῦ Συροπούλου, ὁ συγγραφεὺς παραπέμπει εἰς τοὺς δύο περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος λόγους αὐτοῦ ⁽⁶⁾. Εἰς ἕνα ἐξ αὐτῶν τῶν λόγων, ὁ Μᾶρκος πάλιν φέρεται ἀποθανών, «ὁ τῆς μακαρίας μνήμης καὶ δόξας Μᾶρκος» ⁽⁷⁾. Καὶ ὁ λόγος οὗτος θὰ ἐγράφη πολὺ πρὸ τῆς 8ης Αὐγούστου 1445, ἐφ' ὅσον ἀναφέρεται εἰς ἄλλον λόγον, τοῦ ὁποῖου ὅχι ἡ συγγραφή, ἀλλ' ἡ ἀντιγραφή ἐτελείωσε κατὰ τὴν χρονολογίαν αὐτήν. Δεδομένου ὅτι ὁ Μ. ἀπέθανε μίαν 23ην Ἰουνίου, αὕτη πιθανώτερον εἶναι τοῦ 1444.

(Συνεχίζεται)

1. Ἄν. 1 Ἀπριλίου 1905 ἀρ. 365.

2. P.G. Migne τόμ. 159 στ. 1028.

3. Αὐτόθι στ. 1049.

4. P.O. XVII fasc. 2, 1923 σ. 326- 328

5. Σχολ. III σ. 212.

6. Σχολ. III σ. 210

7. Σχολ. II σ. 401.